

บทที่ 2

ทบทวนวรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาการก่อตัวของชุมชนด้วยหลักพุทธธรรมในเขตกรุงเทพมหานคร เป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนถึงลักษณะการก่อตัวของชุมชนในวิถีแห่งการเป็นอยู่ ตั้งแต่อดีตที่มีการเข้ามาตั้งถิ่นฐาน การอพยพโยกย้ายถิ่นฐาน การเข้ามาจับจองพื้นที่เพื่อการทำมาหากินและเพื่ออยู่อาศัย เบื้องต้นของการเข้ามาของบุคคลเพื่อวัตถุประสงค์แห่งวิถีชีวิตโดยไม่มีรูปแบบของโครงสร้างทางเศรษฐกิจ การเมืองและสังคม การศึกษาครั้งนี้มุ่งเน้นบริบทการก่อตัวทั้ง 3 ด้าน เพราะการอพยพโยกย้ายและการตั้งถิ่นฐานมีความหลากหลายของชนชั้นและเป็นจุดเปลี่ยนผ่านของสังคมที่ถูกกดดันทั้งภายในประเทศและแรงกดดันจากประเทศตะวันตก การเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่สำคัญได้แก่ปัจจัยทางกายภาพ ชีวภาพ ประชากรและวัฒนธรรม ความเชื่อทางศาสนาอันเป็นจุดหล่อหลอมให้บุคคลมีทัศนคติความเชื่อเดียวกันอย่างเต็มรูปแบบ

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ มีส่วนประกอบพื้นฐานของงานวิจัยที่สำคัญที่ก่อให้เกิดชุมชน คือ

2.1 รูปแบบ และลักษณะการก่อตัวของชุมชน

2.1.1 กำเนิดชุมชนและภูมิที่ตั้งของเมือง

2.1.2 รูปแบบของเมือง

2.1.3 พัฒนาการของเมือง

2.1.4 ความเสื่อมและความยั่งยืนของเมือง

2.2 ทฤษฎีแหล่งกลาง

2.3 โครงสร้างทางสังคมของชุมชน

2.4 ประวัติศาสตร์การก่อตั้งชุมชนในเขตกรุงเทพมหานคร

2.5 หลักพุทธธรรม

2.6 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.1 รูปแบบ และลักษณะการก่อตัวของชุมชน

การก่อตัวของชุมชนเป็นเรื่องยากที่จะกำหนดให้เห็นว่าช่วงระยะเวลาไหนจึงเหมาะสมของการก่อตัว เหตุผลอะไรนั้นมิอาจกล่าวได้โดยแน่นอนนัก การก่อตัวของชุมชนจึงมีความหมายในด้านที่มีนัยสำคัญต่อการก่อตั้งถิ่นฐาน ซึ่งมีวิวัฒนาการทางด้านประวัติศาสตร์ที่ยาวนานของมนุษยชาติมี

การเคลื่อนย้ายถิ่นฐานอยู่ตลอดเวลาจากเหตุผลหนึ่งไปสู่เหตุผลหนึ่งเสมอ จากภาวะหนึ่งไปสู่ภาวะหนึ่ง ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลง การปฏิบัติ ความขัดแย้ง และการพัฒนาชุมชน การกีดกันเข้ามาเพื่อหาความสมดุลและเหมาะสมของการเป็นอยู่และใช้ชีวิต วิธีคิดร่วมกันของคนภายใต้กติกาเดียวกัน และมีวิธีการสร้างสรรค์สังคมในชุมชนของตนร่วมกันอย่างมีเอกลักษณ์

คำว่า “ชุมชน” (Community) มีความหมายที่หลากหลายทั้งในด้านการปกครอง เช่น ชุมชนชนบท ชุมชนเมือง และชุมชนแออัด ชุมชนเป็นศัพท์บัญญัติใช้ในภาษาไทยอย่างเป็นทางการในพ.ศ. 2525 โดยให้ความหมายไว้ว่า หมู่ชน กลุ่มคนที่รวมกันเป็นสังคมขนาดเล็กอาศัยอยู่ในบริเวณเดียวกัน และมีผลประโยชน์ร่วมกัน

การรวมตัวกันของคนในสังคมเล็ก ๆ ในขอบเขตพื้นที่ใช้สอยที่ชัดเจนและผู้อยู่รวมกันเป็นสังคม มีกิจกรรม และข้อตกลงร่วมกันอย่างมีเหตุมีผล มีการปฏิบัติอย่างเดียวกันอาศัยอยู่ในพื้นที่ทางภูมิศาสตร์เดียวกัน เช่น อยู่ในลุ่มแม่น้ำเดียวกัน เป็นต้น คำว่า “ชุมชน” จึงหมายถึงกลุ่มมนุษย์กลุ่มหนึ่งที่ตั้งภูมิลำเนาอยู่ในอาณาเขตทางภูมิศาสตร์ที่แน่นอนและติดต่อกัน มีการดำเนินชีวิตและขนบธรรมเนียมประเพณีเดียวกัน (อานันท์ กาญจนพันธุ์ : 2544 น. 109)

ชุมชนจึงมิใช่การใช้ชีวิตแบบโดดเดี่ยวและมีลักษณะการเป็นอยู่ที่เป็นองค์กรมมากกว่าที่จะเป็นปัจเจกเสียทีเดียว เพราะมีองค์ประกอบของการรวมตัวกันอย่างเห็นได้ชัดโดยเฉพาะพื้นที่ทำมาหากิน และในเวลาเดียวกันกลุ่มสังคมภายในชุมชนก็มักหาวิธีในการร่วมกันคิดพัฒนาและแก้ปัญหาให้กับชุมชนโดยมีจุดประสงค์คือการอยู่รอด จึงมีการก่อตัวจากจุดเล็ก ๆ หรือหน่วยเล็ก ๆ อย่างเหนียวแน่น ซึ่งมีการเห็นพ้องกันกับ มาร์วิน ฮี. โอลเซน ได้ให้ความเห็นไว้ว่าเหมาะสมว่า ชุมชนคือองค์การทางสังคมประเภทหนึ่ง ประกอบด้วยพื้นที่บริเวณหนึ่งที่บรรดาสมาชิกตอบสนองความต้องการพื้นฐานส่วนใหญ่ และแก้ไขปัญหาล้วนใหญ่ในชุมชนของตนเองได้ และสอดคล้องกับความเห็นของ เออร์วิน. พี. แชนเดอร์ส ว่า เป็นกลุ่มบุคคลหลาย ๆ กลุ่มรวมกันอยู่ในบริเวณเดียวกันภายใต้กฎหมายหรือข้อบังคับอันเดียวกันมีการสร้างสรรค์กัน มีความสนใจร่วมกัน มีวัฒนธรรมเดียวกันและมีพฤติกรรมเหมือน ๆ กัน (สนธยา พลศรี : 2545 น.21)

การเข้ามาอยู่รวมกันของบุคคลหรือกลุ่มบุคคลโดยมีความมุ่งหวังอะไรบางอย่างอย่างร่วมกัน และก่อให้เกิดความเห็นอกเห็นใจกัน มีการตระหนักในด้านการเป็นอยู่คอยแนะนำ ถ่ายทอดภูมิปัญญาหรือแนวคิดให้แก่กันและกันอย่างต่อเนื่องโดยปราศจากการแก่งแย่งชิงดีกันดังที่ พระธรรมปิฎก ได้ให้ความหมายไว้ว่า ชุมชน อาจเปรียบเทียบกับคำว่า “สังฆะ” ในความหมายของหมุ่คณะ เป็นชุมชนแห่งกัลยาณมิตร คือการที่บุคคลอยู่ด้วยกันเริ่มตั้งแต่ผู้นำ (พระศาสดา) เป็นกัลยาณมิตร คือผู้ที่ จะเกื้อหนุนผู้อื่นในการพัฒนาชีวิต ให้เป็นชีวิตที่เจริญงอกงาม และผู้ที่มาอยู่อาศัย (พระภิกษุ) ก็มา

ช่วยกัน เอื้ออาทรกันในแต่ละบุคคลจะพัฒนาคนให้เข้าถึงชีวิตที่ดีงามขึ้น เมื่อแต่ละบุคคลได้รับประโยชน์จากสังคมหรือชุมชน แต่ละบุคคลก็ต้องเป็นส่วนประกอบหรือส่วนร่วมที่ดี เพื่อช่วยเอื้อเพื่อเกื้อกูลต่อสังคมหรือชุมชนเช่นกัน (ปาริชาติ วลัยเสถียร : 2543 น. 1)

การก่อตัวของชุมชนซึ่งมีความหลากหลายนั้นมีทั้งเพื่อการดำรงชีวิตให้อยู่รอดได้และเพื่อร่วมกันใช้ทรัพยากร โดยมีเหตุผลเพื่อการผลิต จึงทำให้เกิดความสัมพันธ์ในการรักษาผลประโยชน์ของกลุ่มร่วมกัน ในแต่ละชุมชนจึงต้องสร้างกฎเกณฑ์ ระเบียบ แบบแผนไปตามลำดับขั้นของชุมชน เช่น ชุมชนขนาดเล็กที่ยังไม่พัฒนาไปถึงชุมชนแบบเครือญาติที่มีการเป็นอยู่แบบพึ่งพิงกันและมักจะรักษารูปแบบ แบบแผนการใช้ชีวิต สำหรับประเทศไทยที่ใช้คำว่า ชุมชน นั้นเป็นคำใหม่จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์มาจนถึงรัชกาลที่ 7 ก็ไม่พบว่ามีคำนี้ใช้ อาจมีคำที่ใช้ในความหมายเทียบเคียงกันคือ ถิ่นฐาน บ้าน ย่าน บาง เพิ่งมีคำนี้และใช้กันเมื่อประมาณ 40 ปี กว่าปีที่ผ่านมาเอง ชุมชนถูกนำมาใช้โดยนักวิชาการ นักปฏิบัติการ รวมทั้งนักวิชาการมาพร้อมกับเรื่องแนวคิดในการพัฒนา จึงแยกไม่ออกจากเรื่องของความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับการปกครองและแนวคิดการพัฒนา โดยแบ่งความเห็นของความหลากหลายของความเป็นชุมชนใน 4 ลักษณะ คือ

1. ชุมชนหมู่บ้าน คือ มองว่าชุมชนเหมือนสังคมหมู่บ้าน แบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ

1.1 ชุมชนในฐานะเป็นหน่วยพื้นฐานแห่งการพึ่งตนเอง ที่มีสายสัมพันธ์แบบพี่น้อง เครือญาติ มีภูมิปัญญา มีศักยภาพในการจัดการเพื่อแก้ปัญหาหรือตอบสนองความต้องการด้านต่าง ๆ ของตนเองได้ มีการอยู่หากินกับธรรมชาติ เป็นสังคมจำเป็นต้องพึ่งตนเอง และพึ่งพากันและกันซึ่งไม่ได้หมายความว่า ทุกสิ่งทุกอย่างต้องเป็นมิตรไมตรี ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเท่านั้นระบบชุมชนหมู่บ้านยังมีลักษณะเชิงอุปถัมภ์ความเป็นพรรคเป็นพวกอยู่ด้วย

1.2 ชุมชนหมู่บ้านในฐานะหน่วยพื้นฐานทางการปกครองของรัฐ เป็นการมองชุมชนแบบติดกับพื้นที่ มีอาณาบริเวณทางภูมิศาสตร์ และเป็นหน่วยย่อยสุดที่ราชการเรียกว่า หมู่บ้าน

2. ชุมชนในฐานะขบวนการทางสังคม ไม่ได้ให้ความสำคัญต่อพื้นที่หรืออาณาบริเวณทางภูมิศาสตร์มากนัก แต่มองในลักษณะที่เป็นบทบาทของภาคประชาชนที่สามารถรวมพลังและขึ้นมาขับเคลื่อนให้มีทิศทางของการเปลี่ยนแปลงตัวเอง

3. ชุมชนในแนวมนุษยวิทยาหรือในเชิงอุดมคติ เป็นการตีความในเชิงวัฒนธรรม ทางจิตวิญญาณ การให้คุณค่ากับความสัมพันธ์ในลักษณะที่เอื้ออาทรซึ่งกันและกัน

4. ชุมชนไร้พรมแดนหรือชุมชนเสมือนจริง ชุมชนไม่จำเป็นต้องรู้จักกันเลยอาจอยู่ในที่ไหนก็ได้ในโลก ขอให้มีการซื้อขายสื่อสารกัน ระบบความสัมพันธ์ที่สร้างสรรค์ขึ้นมานั้น ความสัมพันธ์เป็นเครือข่ายใหญ่ รวมทั้งเทคโนโลยี รวมอยู่ด้วย

ฉะนั้น การก่อตัวของชุมชนจึงเป็นไปตามเหตุผล 2 นัย คือ (1) เหตุผลตามธรรมชาติ คือ การรวมกันเพื่อวัตถุประสงค์แห่งการทำมาหากินและเพื่อความสงบสุขของสังคมจึงสรรค์สร้าง กฎเกณฑ์ กติกา วัฒนธรรมสำหรับชุมชน โดยอาศัยภูมิศาสตร์ของพื้นที่นั้น ๆ เป็นตัวกำหนด (2) เหตุผลทางสังคมที่อยู่ร่วมกัน เป็นการรวมกันทั้งที่เป็นชุมชนขนาดเล็ก ชุมชนแออัด และชุมชนเมือง โดยกำหนดภูมิศาสตร์หมู่ชนที่อยู่ร่วมกันมีความต้องการพื้นฐานเดียวกัน มีความเอื้ออาทร มีความเป็นกัลยาณมิตร ใช้ธรรมชาติร่วมกันและหาวิธีแก้ไขปัญหที่เกิดขึ้นในชุมชน ละแวกบ้าน ใกล้เคียง เพื่อให้เกิดความสงบสุขด้วยกัน

การก่อตัวของชุมชนไม่ได้มีรูปแบบและลักษณะที่แน่ชัดนักกว่ามีการรวมตัวกันด้วยเหตุผลและกาลเวลาใด และไม่ได้ขึ้นอยู่กับภาครัฐ หรือเอกชน หรือภาคประชาชน แต่การก่อตัวของชุมชนนั้นมีปัจจัยที่สำคัญที่ควรพิจารณา คือ

1. มนุษย์เป็นสัตว์สังคม มีความต้องการปัจจัยสี่เพื่อการดำรงชีพโดยไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้
2. มนุษย์หรือความเป็นมนุษย์นั้นเมื่ออยู่ในสถานที่หรือภาวะใดที่ก่อให้เกิดอันตราย ก็จะหนีภัยจากสิ่งเหล่านั้นโดยไม่มีเงื่อนไขอื่น เช่น ภัยธรรมชาติ โรคระบาด ถูกกวาดต้อนในฐานะเป็นเชลยศึก
3. มีการเปลี่ยนโครงสร้างทางสังคม คือ จากฐานะที่มนุษย์มีการทำการเกษตรเพื่อยังชีพเมื่อกาลเวลาเปลี่ยนไปความเจริญก้าวหน้าในการคิดของมนุษย์ก็เปลี่ยนไปด้วยโดยหาเทคโนโลยีใหม่เข้ามาสนองตอบต่อสังคมจากสังคมเกษตรเป็นสังคมอุตสาหกรรม สังคมอุตสาหกรรมการเกษตรตามลำดับ
4. ความต้องการที่ดินทำกิน เพราะจำนวนประชากรในสังคมมากขึ้นที่ทำกินจึงเป็นเงื่อนไขที่ทุกคนจะต้องจับจองเป็นเจ้าของที่ดินทำกินนั้นและส่งต่อไปสู่ลูกหลาน
5. เงื่อนไขของรัฐที่แสดงท่าทีของผู้มีสิทธิอำนาจในที่ดินนั้น ๆ แล้วเข้าครอบงำกำหนดเป็นนโยบายในการพัฒนา
6. ความสะดวกสบายในการขนส่ง และการทำกิจกรรมในชีวิตประจำวันโดยเฉพาะการคมนาคม

ความเป็นชุมชนแต่ดั้งเดิมโดยทั่วไปจะตกอยู่ภายใต้รูปแบบการปกครองของชนชั้นนำหรือระบบศักดินาแล้วมีสิทธิครอบครอง บุคคลที่ถูกเรียกว่า ทาส หรือไพร่ ไว้เป็นบ้าน ๆ มากกว่าที่จะมีอิสรภาพในการก่อตั้งชุมชนขึ้นมาเอง เมื่อสังคมมีการเปลี่ยนแปลงไปตามโลกาวิวัฒน์สะท้อนให้เห็นการเปลี่ยนแปลงและปรับตัวของชุมชน รวมทั้งได้สะท้อนให้เห็นลักษณะของชุมชนหลากหลายรูปแบบ แท้จริงแล้วชุมชนไม่ได้มีรูปแบบที่ยั่งยืนแต่ก็ไม่ได้หยุดนิ่งมีชีวิตผันแปรไปตามกาลเวลา อยู่กันเป็นกลุ่มตั้งแต่หน่วยเล็ก ๆ ไปจนถึงกลุ่มใหญ่ทางสังคม การจัดรูปแบบว่ารูปแบบใดเหมาะสมกับ

เงื่อนไขหรือสถานการณ์ใด และที่สำคัญ คือ ความเป็นชุมชนหรือชุมชนเป็นธรรมชาติของความเป็นมนุษย์ (อาภรณ์ จันทรสมวงศ์ : 2544 น. 18)

สังคมโบราณ ความเป็นชุมชนจะเห็นได้ชัดในยุคมัยที่บ้านเมืองไม่ได้เข้าไปยุ่งอะไรกับชุมชนมากนัก ชุมชนอยู่กันแบบพี่น้อง เครือญาติ มีกติกาของเขาเองมีความเชื่อร่วมกัน มีอาชีพที่ใกล้เคียงกันหรือเหมือนกัน มีการช่วยเหลือกัน มีการเรียนรู้เชิงวัฒนธรรม คือการเรียนรู้เพื่อดำรงชีวิตร่วมกัน เพราะในชุมชนมีทุกอย่าง มีทั้งความเชื่อ ศาสนา การอาชีพ การรักษาสิ่งแวดล้อมตามที่เห็นกัน เช่น รักษาต้นน้ำลำธาร รักษาป่าไม้ สิ่งเหล่านั้นก็จะสร้างความสมดุลและยั่งยืนมาเป็นเวลาช้านาน ต่อมาอำนาจรัฐแข็งตัวขึ้น ก็รวมศูนย์อำนาจเข้ามาที่ดิน ป่าไม้ เป็นของรัฐ และตั้งหน่วยงานของรัฐไปจัดการแล้วเอากฎหมายเข้าไปครอบใช้เพราะเมื่อก่อนชุมชนใช้กฎระเบียบของตัวเอง ซึ่งสอดคล้องกับเขาในรายละเอียดต่อมาเราก็ใช้กฎหมายเข้าไป มีตำรวจที่สามารถจับคนได้ทั่วประเทศ มีระบบพิพาทฯ ประกอบกับรับทุนนิยมเข้ามาบีบ ทำให้สังคมแตกแยก แม้แต่วัดซึ่งควรจะเป็นชุมชนมีพระอยู่ในวัดในชุมชนนั้น ๆ ที่พระพุทธเจ้าสร้างไว้ สถาบันสงฆ์ก็ถูกนำไปใช้ในระบอบราชการเดิมชุมชนสงฆ์มี ปฏิสัมพันธ์กับชาวบ้าน ก็กลายเป็นว่ารวมศูนย์เข้ามาสู่ส่วนกลาง (ประเวศ วะสี : 2540 น. 12 – 13)

การก่อตัวของชุมชนในหลาย ๆ ประเทศ ได้มีการรวมตัวกันเพื่อพัฒนาและเห็นอกเห็นใจกันของกลุ่มชนชั้นที่ถูกรับการยกย่องและเป็นที่ยอมรับของชนชั้นในสังคม โดยให้คนพื้นเมืองเดิมถูกปลดปล่อยและมีอิสรภาพ ทั้งในเรื่องของปัจเจกและกลุ่มคน คงรักษาไว้ซึ่งโครงสร้างสังคมและการเมือง ซึ่งคนพื้นเมืองก็รักษาดำเนินการประเพณีและวัฒนธรรมพื้นเมืองเอาไว้ได้ยกเว้นหากพิธีกรรมใดที่ป่าเถื่อนและการบุกรุกการพ ดั้งเดิมชาวอินเดียพื้นเมือง ปัญหาเรื่องชนชั้นชาวนามีมิติที่ต่างจากยุโรป ชาวนาเป็นชนอีกเชื้อชาติหนึ่งต่างหากจากที่เจ้าที่ดินและนายทุนที่ถูกปลดปล่อยให้อิสระ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา : 2544 น. 68)

ปัจจัยที่ทำให้กลุ่มคนต้องดิ้นรนเพื่อความอิสระในชีวิตคือปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ ชาวนาในภูมิภาคต่าง ๆ ที่ถูกปลดปล่อยนั้นก็พยายามอพยพถิ่นฐานเพื่อฐานะทางเศรษฐกิจที่มั่นคงเพียงพอต่อการดำรงชีพสาเหตุที่อาจทำให้กลุ่มคนเหล่านี้อพยพคือ ภูมิอากาศไม่น่าอยู่ สภาพแวดล้อมทางสังคมไม่น่าพอใจและแม้แต่การบังคับ เช่น การค้าทาส การขนส่งทาสเป็นเหตุผลที่น่าจะมีอิทธิพลมากกว่าแรงจูงใจทางด้านเศรษฐกิจ (โรจนา ภักดีธรรม : 2528 น.7)

การแสวงหาพื้นที่ว่างเปล่าเพื่อทำการเกษตรในทุกพื้นที่ที่มนุษย์พอจะอยู่อาศัยและทำมาหากินได้สะดวก เป็นกิจกรรมที่มนุษย์กระทำกันมานานแล้วในประเทศไทย ทั้งนี้ เพราะเป็นวิธีหนึ่งที่จะเพิ่มพื้นที่การเพาะปลูกพร้อมทั้งก่อตั้งหมู่บ้านขึ้นใหม่ไปในตัว ยุคที่ประเทศไทยมีประชากรน้อยที่ดิน

มาก การกระทำดังกล่าวจึงเป็นเรื่องปกติธรรมดา การตั้งถิ่นฐานมีบทบาทสำคัญในการพัฒนาประเทศ และสังคมในฐานะที่เป็นจุดกำเนิดของระบบสังคม การปกครองวัฒนธรรม แม้แต่การพัฒนาเศรษฐกิจและเทคโนโลยี ดังนั้นการศึกษาการก่อตัวของชุมชนจึงมีความหมายต่อการพัฒนาประเทศ ดังนี้ คือ

1) การบุกเบิกการตั้งถิ่นฐาน (spontaneous or unplanned settlement) การเข้าครอบครองพื้นที่ เพื่อดังถิ่นฐานในบริเวณที่ยังไม่เคยมีการตั้งถิ่นฐานมาก่อน หรือ มีประชากรอยู่เดิมอย่างเบาบาง เพื่อดำรงชีพและยกระดับความเป็นอยู่ให้ดีขึ้น

2) การตั้งถิ่นฐานแบบนำร่อง (pioneer settlement) เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นในกลุ่มประเทศที่กำลังพัฒนา ผู้ย้ายถิ่นมีทางเลือก 2 ทาง คือ ซื้อที่ดินที่มีเจ้าของแล้ว หรือไม่ก็บุกรุกที่สาธารณะที่ยังเป็นป่าหรือที่รกร้าง ถ้าผู้ย้ายถิ่นเข้าจับจองที่อย่างในกรณีหลัง เรียกว่าเกิดการตั้งฐานบุกเบิกโดยเกษตรกรเอง ซึ่งเป็นการตั้งถิ่นฐานที่ลงทุนต่ำมาก

3) การตั้งถิ่นฐานแบบวางแผน คือ การจัดตั้งนิคมสร้างตนเอง โดยมีหน่วยงานรัฐรับผิดชอบ จัดหาที่อยู่อาศัยแบบถาวรให้แก่ราษฎรในชนบทที่มีความเดือดร้อน

ตามพระราชบัญญัติลักษณะการปกครองท้องที่ปี พ.ศ. 2475 หมู่บ้านหมายถึง การรวมบ้านชานานอย่างน้อย 5 หลังคาขึ้นไปและมีจำนวนคนประมาณ 200 คน หากจะแยกออกจากหมู่บ้านเดิม ก็จะต้องมีจำนวนประชากร ประมาณ 200 คน ขึ้นไป ระยะทางในการติดต่อสื่อสารกันประมาณ 2 ชั่วโมง

ปี พ.ศ. 2495 กระทรวงมหาดไทย กำหนดเกณฑ์การจัดตั้งตำบลขึ้นใหม่ ตำบลประกอบด้วยหมู่บ้านอย่างน้อย 10 แห่ง และมีประชากรรวมกันไม่น้อยกว่า 2000 คน มีพื้นที่กว้างขวางพอที่กำนันจะดูแลได้ทั่วถึง แต่ละหมู่บ้านติดต่อกันได้ในวันเดียว (ฉัตรชัย พงษ์ประยูร : 2536 น. 157 - 162)

สภาพแวดล้อมมีอิทธิพลต่อการตั้งถิ่นฐาน ทำให้จำนวนและขนาดของแหล่งตั้งถิ่นฐานเกิดขึ้นในพื้นที่อันเหมาะสม สภาพภูมิศาสตร์อันเหมาะสมต่อการตั้งถิ่นฐานในประเทศไทยซึ่งเป็นปัจจัยดึงดูดให้เกิดการตั้งถิ่นฐานประกอบด้วย สภาพภูมิประเทศอันเหมาะสมต่อการเพาะปลูก ภูมิอากาศอันเหมาะสมต่อความเป็นอยู่ ทรัพยากรธรรมชาติและน้ำ

ปัจจัยทางวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับการตั้งถิ่นฐานประกอบด้วยระบบเศรษฐกิจและสังคม ตลอดจนนโยบายทางการเมืองของรัฐ ซึ่งประกอบด้วย

- ก) ระบบเศรษฐกิจและสังคม
- ข) การถือครองที่ดิน
- ค) วิวัฒนาการทางการเมืองการขนส่ง

ปัจจัยทางด้านการเมืองหมายถึงอิทธิพลต่าง ๆ อันเกิดจากนโยบายการตัดสินใจของรัฐบาล และมีผลโดยตรงต่อลักษณะการตั้งถิ่นฐาน แนวคิดการตั้งถิ่นฐานปราศจากวัตถุประสงค์ทางด้านการเมืองไม่ได้ จึงสามารถพิจารณาแนวคิดได้ ดังนี้ (ฉัตรชัย พงษ์ประยูร : 2536 น. 162-169)

- 1) การวางแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ
- 2) สหกรณ์ที่ดิน
- 3) การจัดรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม
- 4) นิคมเกษตรกรรมทหารผ่านศึก
- 5) หมู่บ้านสวนป่า
- 6) หมู่บ้านป่าไม้
- 7) สิทธิทำกิน

นักภูมิศาสตร์สนใจเรื่องการตั้งถิ่นฐานมนุษย์ทั้งในด้านต้นกำเนิด การกระจายและรูปแบบการตั้งถิ่นฐานตลอดจนบทบาทหน้าที่ของการตั้งถิ่นฐานอย่างละเอียด ดังนี้

- 1) กฎเกณฑ์การตั้งถิ่นฐาน

รูปแบบการตั้งถิ่นฐานชนบท โดยอาศัยเชื้อชาติ และเศรษฐกิจเป็นเกณฑ์ และจำแนกออกเป็น 5 ประเภท คือ

1. การตั้งถิ่นฐานของผู้มีอาชีพเดียวกัน เช่น หมู่บ้านชาวประมง หมู่บ้านเหมืองแร่ และหมู่บ้านทำน้ำตาล
2. การตั้งถิ่นฐานแบบมีการวางแผน เช่น หมู่บ้านนิคมสร้างตนเอง และหมู่บ้านเกิดจากการสร้างเขื่อนชลประทาน
3. การตั้งถิ่นฐานแบบไร้ขนาดใหญ่
4. การตั้งถิ่นฐานในเขตยุทธศาสตร์ ต้องย้ายหมู่บ้านไปอยู่รวมกันในที่ปลอดภัย
5. หมู่บ้านของชนกลุ่มน้อย ของชาวอินเดีย ชาวจีน ชาวเขา

รูปแบบการตั้งถิ่นฐานมนุษย์จึงสามารถพิจารณาได้จากการใช้เกณฑ์ต่าง ๆ ดังที่กล่าวมาข้างต้นไม่ว่าจะใช้เกณฑ์ทางด้านเศรษฐกิจ สังคม ทางด้านกายภาพ หรือทางด้านรูปร่างของแหล่งตั้งถิ่นฐานเอง สำหรับในที่นี้ได้พิจารณาเห็นว่า เพื่อประโยชน์ในการจัดรูปแบบของแหล่งตั้งถิ่นฐานทางด้านกายภาพต่อไปในอนาคต ลักษณะของแหล่งตั้งถิ่นฐานในปัจจุบันมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการขยายตัวของแหล่งชุมชน และการวางแผนการขยายตัวของแหล่งตั้งถิ่นฐานในอนาคต

- 2) การรวมศูนย์แบบธรรมชาติ จัดตามลักษณะการตั้งถิ่นฐานที่เก่าแก่แบบหนึ่งของไทย อันเกิดจากความสะดวกตามธรรมชาติ เช่น เกิดความแห้งน้ำ แหล่งแร่ และที่เพาะปลูกอันสมบูรณ์

หรือตามเส้นทางคมนาคม บ้านเรือนหลายหลังอาจสร้างอยู่รอบ ๆ บ่อน้ำ ตลาด วัด โรงเรียน หรือบ้านของบุคคลที่เป็นผู้นำ

3) หมู่บ้านแบบกระจัดกระจาย เป็นการตั้งถิ่นฐานในลักษณะที่ตัวบ้านอยู่ห่างกันโดด ๆ ถ้าเป็นหมู่บ้านก็มีไม่กี่หลังคาเรือน ส่วนมากตั้งกระจายอยู่ทั่วไปตามไร่นา ที่สวน หรือไม่กี่เป็นที่บุกเบิกใหม่ห่างจากหมู่บ้านเดิม ศูนย์บริการชุมชน เช่น ร้านค้า โรงเรียน วัด หรือศูนย์สมาคม ก็จะอยู่ห่างออกไปจากบ้านเรือน หมู่บ้านแบบกระจัดกระจายเกิดขึ้นเพราะลักษณะของสังคมไทยที่ชอบอิสระอยู่อย่างโดดเดี่ยว ชอบลักษณะสร้างบ้านเรือนอยู่อย่างอิสระ ในบางกรณีเพราะบริเวณที่ตั้งถิ่นฐานอุดมสมบูรณ์ทุกทิศทางจึงสามารถจับจองที่ดินได้ เพื่อสะดวกแก่การประกอบกิจกรรมทางการเกษตร บ้านเรือนจึงอยู่กระจัดกระจายในไร่นา คือสร้างบ้านอยู่ในที่ทำกิน อันหมายถึงไม่ต้องเสียเวลาในการเดินทางไปดูแลรักษาพืชผลที่ปลูก หมู่บ้านในลักษณะนี้พบมากทางภาคกลางตอนล่าง และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตลอดจนภาคใต้ ตามสวนยาง สวนมะพร้าวและสวนผลไม้โดยทั่วไป

4) หมู่บ้านแบบเส้นตรง ลักษณะการตั้งถิ่นฐานซึ่งบ้านเรือนวางตัวเรียงรายอยู่ตามสองฝั่งน้ำ ตามชายทะเล หรือตามเส้นทางคมนาคมที่เกิดขึ้นใหม่ เช่น เส้นทางรถไฟหรือทางหลวงเป็นต้น ในสมัยที่แม่น้ำลำคลองยังเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญในอดีตนั้น การตั้งถิ่นฐานส่วนมากของประเทศก็วางตัวเรียงรายอยู่ตามลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและสาขาใหญ่น้อยในภาคเหนือ ส่วนทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือภาคหมู่บ้านใหญ่น้อยกระจายอยู่ตามลุ่มแม่น้ำมูลและชี (มนู วลัยเพชร อ้างใน จิตรชัย พงษ์ประยูร : 2536 น. 170 - 171)

กล่าวโดยสรุป รูปแบบและลักษณะการรวมตัวของชุมชนไม่สามารถอธิบายเหตุผลของการรวมตัวกันได้อย่างแน่ชัดนัก เพราะพื้นฐานมนุษยชาติมีการเคลื่อนย้ายเพื่อหาแหล่งทำกินอยู่ตลอดเวลา ส่วนหนึ่งก็มีการอยู่กันเป็นหลักแหล่งโดยเริ่มจากหน่วยย่อย ๆ จากครอบครัว หมู่บ้าน ชุมชน ตามลำดับ ซึ่งต้องอาศัยประสบการณ์ในการตั้งถิ่นฐานจะต้องมีการวางแผนกำหนดพื้นที่ที่จะบุกเบิกการตั้งถิ่นฐานโดยพิจารณาถึงรูปแบบและลักษณะที่ตั้งของเมืองอย่างมีคุณค่า

2.1.1 กำเนิดชุมชนและภูมิที่ตั้งของเมือง

กำเนิดของชุมชนและภูมิที่ตั้งของเมืองในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะประเทศไทย ลาว และกัมพูชา มักเล่าเรื่องราวเชิงปาฏิหาริย์ และเหตุผลด้านกายภาพขยายความสามารถของมนุษย์ การเพิ่มประชากร การขยายดินแดน หลักการเลือกภูมิที่ตั้งชุมชนก็มีแนวทางเช่นเดียวกับการกำเนิดเมืองในแต่ละวัฒนธรรมความซึ่งอยู่บนพื้นฐานในเชิงจิตนิยมและเหตุผลนิยม

เมื่อเรื่องถูกสร้างหรือถูกคัดสรรปรากฏออกมาในรูปแบบของแผนผังเมืองในลักษณะต่าง ๆ ผ่านกาลสมัยรูปแบบแผนผังเมืองอาจมีการเปลี่ยนแปลงตามอารยธรรมที่มีอิทธิพลต่อเมืองเหล่านั้น นับเป็นพัฒนาการของชุมชนทั่วโลก (ธาดา สุทธิธรรม : 2545 น. 1)

การที่ชุมชนหรือหมู่บ้านอยู่มาได้เป็นเวลานาน เพราะมีความผสมกลมกลืนกันภายในชุมชนจากจุดเริ่มต้นของมนุษย์ที่ว่า มนุษย์ออกจากถ้ำมาอยู่รวมกลุ่มกันตั้งเป็นหมู่บ้าน กระจายอยู่ทั่วไปทุกภูมิภาคของประเทศในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ เกิดเป็นชุมชนที่มีถิ่นฐานหลักแหล่งแน่นอน ชุมชนเหล่านี้ได้มีพัฒนาการขึ้นเป็นลำดับตามกาลเวลาที่ไม่เคยหยุดนิ่ง การพัฒนาชุมชนจึงต้องเริ่มจากฐานวัฒนธรรมซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่แข็งแกร่งที่สุดของชาวบ้าน (ธาดา สุทธิธรรม : 2544 น.10)

ชุมชนที่มนุษย์เริ่มเข้ามาอยู่อาศัยเป็นครั้งแรกเรียกได้ว่าเป็น “ชุมชนเริ่มแรก” ของมนุษยชาติ คือกำเนิดขึ้นตามจุดต่าง ๆ ด้วยแรงผลักดันตามธรรมชาติของมนุษย์ 2 ประการ คือ

1. การยังชีพอย่างเป็นสังคม ซึ่งสัมพันธ์กับความเจริญเติบโตของประชากรและความเจริญรุ่งเรืองของชุมชน
2. การขยายความสามารถของมนุษย์ โดยเริ่มจากการทำการเกษตรกรรม เลี้ยงสัตว์ ซึ่งต่อมาได้พัฒนามาสู่การค้าพาณิชย์ การผลิต และการบริการต่าง ๆ

“ชุมชน” จึงเป็นคำที่เรียกสังคมการดำรงชีวิตของมนุษย์ที่อยู่รวมกลุ่มกันบนพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง หากชุมชนกลุ่มหนึ่งมีจำนวนประชากรไม่มากนัก และมีโครงสร้างสังคมและการปกครองที่ไม่ซับซ้อน ก็จะถูกเรียกว่า “หมู่บ้าน” ในขณะที่ชุมชนอื่นที่มีจำนวนประชากรมาก โครงสร้างสังคมและการปกครองที่เป็นระบบและมีแบบแผน ก็มักถูกเรียกว่า “เมือง”

ชุมชนและเมืองมีกำเนิดขึ้นด้วยเหตุ 7 ประการ คือ

1) ความเหมาะสมทางภูมิศาสตร์

ความเหมาะสมทางภูมิศาสตร์เป็นเหตุผลประการแรกในการตั้งชุมชนแรกเริ่มและชุมชนใหม่ ๆ โดยมีการสร้างชุมชนใกล้แหล่งน้ำ อยู่ใกล้เส้นทางคมนาคม อยู่บนพื้นที่ที่เหมาะสมกับการประกอบอาชีพ เช่น การทำนา การผลิตเครื่องปั้นดินเผา และการผลิตเกลือหรือในตำแหน่งที่ห่างไกลจากพายุภัย

2) การเนรมิต

การสร้างเมืองเป็นเหตุผลทางความเชื่อเรื่องกำเนิดเมืองขึ้นมาจากการเนรมิต ซึ่งพระยาประชากิจกรจักรได้กล่าวถึงไว้ในพงศาวดารโยนกว่า

“เรื่องการสร้างเมือง...มีลักษณะการสำเร็จได้ด้วยอานุภาพแห่งฤทธิเป็นวิธของตำนาน ขอมโบราณ การสร้างบ้านเมืองต้องสำเร็จด้วยอิทธิปาณภาพผู้สร้างนั้นถ้าไม่ใช่พระอินทร์ก็คงเป็น นาคราช ผิดนาคก็เป็นฤทธิเท่านั้น”

ในทางความเป็นจริง การตั้งชุมชนใหม่คงสำเร็จด้วยผู้นำที่มีความสามารถและมีเดชานุภาพมาก

3) การเพิ่มประชากร

การเพิ่มขึ้นของประชากรทำให้พื้นที่ชุมชนที่มีอยู่เดิมคับแคบลง โดยเฉพาะพื้นที่ทำการเกษตร เพราะความสามารถในการรองรับ (Carrying capacity) จำนวนประชากรในแต่ละพื้นที่ชุมชนมีความแตกต่างกัน ชุมชนที่พื้นที่มีความสามารถในการรองรับจำนวนประชากรต่ำ ทำให้ประชาชนส่วนเพิ่มต้องย้ายออกไปตั้งถิ่นฐานยังที่ใหม่ทำให้เกิดการจัดตั้งชุมชนกระจายไปจากชุมชนเดิม และขยายไปครอบคลุมพื้นที่อยู่ทั่วภูมิภาค โดยการกระจายตัวออกจากชุมชนเดิม เริ่มไปตั้งถิ่นฐานอยู่เป็นหมู่บ้านใหม่ในละแวกใกล้ ๆ ก่อน แล้วจึงค่อย ๆ กระจายออกไปสู่พื้นที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะกับการทำการเกษตรที่อยู่ไกล ดังนั้นเมื่อไปสืบถามประวัติของชุมชนต่าง ๆ จึงพบประวัติการตั้งหมู่บ้านที่มีประชากรแตกออกจากชุมชนเก่าแก่ดั้งเดิมของตนใกล้บ้างไกลบ้านทั้งสิ้น

4) การขยายตัวทางเศรษฐกิจและพาณิชยกรรม

การจัดตั้งเมืองท่าตามที่ต่าง ๆ เป็นตัวอย่างสำคัญที่เมืองเหล่านี้เกิดขึ้นจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจและพาณิชยกรรม เมืองท่าต่าง ๆ ในประเทศไทยจะพบอยู่ตามบริเวณปากแม่น้ำและริมชายฝั่งทะเล เช่น เมืองนครปฐม เมืองราชบุรี เมืองไชยา (เมืองสุราษฎร์ธานี) และเมืองสติงพระ (อำเภอสติงพระ จังหวัดสงขลา) ซึ่งที่เมืองนครปฐมและเมืองราชบุรีปัจจุบันบริเวณปากแม่น้ำได้ร่นออกมาไกล จึงเห็นเป็นเมืองในภาคพื้นทวีปแทนการเป็นเมืองชายฝั่งทะเลเช่นในอดีต

5) การจัดตั้งเมืองอาณานิคม

สืบทอดความเชื่อจากเมืองแม่ทั้งในแง่ศิลปการดำเนินชีวิต และความเชื่ออื่น ๆ พบอยู่อย่างเด่นชัดในการตั้งชุมชนของชาวเขมรในประเทศไทย

6) ธรรมเนียม

ธรรมเนียมการให้หรือถวายที่ดินเพื่อจัดตั้งชุมชนใหม่ พบในหลายประเทศ เช่น ในประเทศอิตาลี ผู้ชนะจากการสงครามจะได้รับที่ดินหนึ่งในสามของผู้แพ้และดินแดนที่ได้รับมานั้นจะมีการตั้งเป็นเมืองใหม่

ธรรมเนียมการถวายที่ดินเพื่อสร้างเมืองใหม่ถวายแด่พระเจ้าก็มีปรากฏในสมัยกรีกและโรมัน (พุทธศตวรรษที่ 1 - 3) เช่นเดียวกับการมอบดินแดนเพื่อจัดตั้งชุมชนในราชอาณาจักรเขมร

ดังปรากฏความในจารึกสตักกัฏฐ (พ.ศ. 1595) ว่า การมอบให้ซึ่งแผ่นดินแก่พราหมณ์ได้มีแล้ว.....
จอมมุนีองค์นั้น (พระรุทธาจารย์) ได้สร้างหมู่บ้านประดิษฐ์

7) ความเสื่อมของชุมชนเดิม

ด้วยสาเหตุใดสาเหตุหนึ่ง อาจเป็นเพราะการสงคราม ความเสื่อมในระบบนิเวศของเมือง หรือความเสื่อมทางด้านสุขอนามัย ทำให้ต้องย้ายชุมชนไปตั้งยังที่ใหม่ การเกิดชุมชนใหม่ด้วยสาเหตุจากสงคราม เห็นได้ชัดเจนจากการที่กรุงศรีอยุธยาถูกทำลาย จึงทำให้เกิดกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์

ความเสื่อมของระบบนิเวศของเมืองมักนำมาสู่ปัญหาด้านผลผลิตต่ำ น้ำท่วม การระบายน้ำไม่ดี ความสกปรก จนมาเป็นปัญหาด้านสุขอนามัย จึงอาจนำมาสู่การโยกย้ายเมืองและเกิดเมืองใหม่

ภูมิที่ตั้งของเมือง

ภูมิที่ตั้งของเมืองนับว่ามีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เมืองสมัยใหม่มักพิจารณาการเลือกภูมิที่ตั้งที่เหมาะสมโดยพิจารณาจากปัจจัยด้านเศรษฐกิจ สุขอนามัย ระบบคมนาคม และสาธารณูปโภค ซึ่งล้วนแต่เป็นเรื่องของปัจจัยทางด้านกายภาพ

การเลือกภูมิที่ตั้งของเมืองด้วยปัจจัยด้านกายภาพนั้นเป็นสิ่งที่เราสามารถรู้เห็นได้โดยง่ายแต่ในการเลือกภูมิที่ตั้งโดยทางจิตภาพนั้น นับเป็นศาสตร์อย่างหนึ่งซึ่งผู้สร้างเมืองในอดีตจะต้องนำมาพิจารณา

กล่าวโดยสรุป การกำเนิดของชุมชนและภูมิที่ตั้งของเมืองเป็นปัจจัยสำคัญโดยผ่านกาลเวลาดำเนินาน และประวัติศาสตร์ จึงจะทำให้เกิดการดำรงชีพที่หลากหลาย ไม่อยู่อาศัยเฉพาะถ้ำ แต่ออกมาสู่โลกภายนอก และพัฒนาชุมชนที่กระจัดกระจายให้อยู่ร่วมกันแบ่งหน้าที่ตามลักษณะจำนวนประชากรทำให้ชุมชนมีความมั่นคงได้

2.1.2 รูปแบบของเมือง

1) รูปแบบและพัฒนาการของเมือง

รูปแบบของเมืองซึ่งแตกต่างกันออกไปนั้น จะเป็นผลจากปฏิสัมพันธ์ของข้อกำหนดหรือพลังที่มีอยู่ในธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องระบบนิเวศ ภูมิอากาศและพลังธรรมชาติที่มีอยู่ ณ ที่ตั้งเมืองนั้น กับข้อกำหนดและพลังของผู้สร้างเมืองและประชาชน ซึ่งเมื่อมีปฏิริยากันแล้ว จึงมีผลทำให้เกิดรูปแบบของเมืองในระดับที่แตกต่างกันออกไป

ระดับของข้อกำหนดและพลังที่มีอยู่ในธรรมชาติอาจมีบทบาทสูงสุดในการกำหนดรูปแบบของเมือง และลดต่ำลงจนถึงระดับที่มนุษย์พยายามที่จะใช้พลังที่ตนสร้างขึ้นมาตอบโต้กับพลังจากธรรมชาติให้ได้มากที่สุด

หากเรายอมรับว่าวัฒนธรรมที่หลากหลายเป็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และเมืองเป็นผลงานทางวัฒนธรรมของมนุษย์เมืองในสายวัฒนธรรมหนึ่ง ๆ ย่อมแตกต่างจากเมืองในสายวัฒนธรรมอื่น เนื่องจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติในแต่ละสายวัฒนธรรมย่อมแตกต่างกันออกไป แม้อาจจะมียางสิ่งบางอย่างพ้องกันบ้าง ด้วยเป็นความพ้องของลักษณะธรรมชาติบ้างหรือความพ้องของธรรมชาติมนุษย์บ้าง แต่ก็จะมีเมืองใดที่มีรูปแบบเหมือนกันโดยไม่ผิดเพี้ยน

เมืองอาจมีความคล้ายคลึงกัน เมื่ออยู่ในสายวัฒนธรรมเดียวกัน แต่ละเมืองย่อมไม่อาจเหมือนกันโดยสิ้นเชิง แม้เมื่อแรกเริ่มจะวางแผนการก่อสร้างใหม่เหมือนกันโดยมิผิดเพี้ยน แต่ปฏิภริยาระหว่างพลังธรรมชาติกับพลังมนุษย์ที่อยู่ ณ จุดที่แตกต่างกันจะมีผลทำให้รูปแบบของเมืองเปลี่ยนแปลงไปตามปัจจัยแห่งกาลเวลา

เมืองใหม่ ๆ ซึ่งเกิดขึ้นหลังจากกำเนิดของชุมชนแรกเริ่มแล้ว จะมีได้เพื่อความอยู่รอดและปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมเท่านั้น แต่จะเป็นสัญลักษณ์ของความรุ่งเรืองที่มีความสัมพันธ์กับระเบียบความสงบสุข และอำนาจ

รูปแบบของเมืองได้ปรากฏเป็นลักษณะกายภาพที่แสดงออกมาบนพื้นดินจึงอาจเรียกรูปแบบของเมืองว่า “แผนผังเมืองหรือแผนผังชุมชน” ดังนั้น แผนผังเมืองหรือแผนผังชุมชน คือ รูปแบบซึ่งเป็นลักษณะกายภาพบนพื้นดินของเมืองหรือชุมชนที่เกิดจากการกระทำของมนุษย์ ในการนำที่ดินมาใช้ในการประกอบกิจกรรมเพื่อการดำรงชีพของตน หรือเพื่อแสดงออกถึงความเชื่อของตน

2) พัฒนาการของเมือง

นักวิชาการผังเมืองได้มีการศึกษาสังเกตและจำแนกการพัฒนารูปแบบของเมืองออกเป็นทฤษฎีต่าง ๆ เช่น ทฤษฎีการพัฒนารูปแบบเชิงชีวภาพ (Organic Theory) ทฤษฎีแบบแผน (Normative Theory) และทฤษฎีด้านการตัดสินใจ (Decision Theory) แต่ในที่นี้จะนำเสนอทฤษฎีการพัฒนารูปแบบของเมืองในมุมมองเชิง “ระบบ” โดยพัฒนารูปแบบของเมือง จะมีองค์ประกอบที่สำคัญ 3 ส่วนคือ

(1) มนุษย์ ซึ่งมีธรรมชาติจะต้องดำรงชีวิตด้วยการกิน อยู่ หลับนอน ทำงาน บันทึกลง และมีกิจกรรมทางสังคม

(2) แรงกระทำ เป็นการกระทำของมนุษย์เพื่อการดำรงชีวิตให้อยู่รอด ให้มีทั้งทางกายภาพเป็นการปรุงแต่งทางวัตถุนิยม หรือเพื่อเจตนารมณ์อันบริสุทธิ์ที่จะคงไว้ซึ่งความรักในธรรมชาติบนความเชื่อจากทางศาสนาหรือเจตคติส่วนบุคคลหรือกลุ่มบุคคล เป็นต้น

แรงกระทำต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในเมืองซึ่งมีผลต่อรูปแบบของเมือง เกิดขึ้นจากบุคคลหลายฝ่ายและเพื่อจุดประสงค์แตกต่างกัน ทำให้เกิดการปฏิสัมพันธ์ทั้งในทางขัดแย้งหรือทางสร้างเสริม

ปฏิสัมพันธ์ทางขัดแย้ง เห็นได้จากการนำพื้นที่เกษตรกรรมมาใช้ประกอบการอุตสาหกรรม จะเห็นได้ว่า ณ เวลานั้น แรงกระทำจากบุคคลภาคอุตสาหกรรมมีกำลังแรงกว่าการรักษาพื้นที่ไว้เป็นพื้นที่เกษตรกรรม หรือจากในกรณีมีการสงวนพื้นที่ป่าไว้ ในขณะที่กลุ่มบุคคลอื่นอาจต้องการนำมาใช้เป็นพื้นที่ทำกิน ก็จะเห็นได้ว่ากระแสแรงกระทำเพื่อการอนุรักษ์พื้นที่ธรรมชาติมีกำลังแรงกว่าการนำพื้นที่นั้นไปใช้ประโยชน์อย่างอื่น

ปฏิสัมพันธ์ทางสร้างเสริม ได้แก่ แรงกระทำจากฝ่ายต่าง ๆ ที่มุ่งไปเพื่อจุดประสงค์เดียวกัน เช่น การร่วมมือกันรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม โดยยินดีสละหรือบริจาคพื้นที่ครอบครองของตนเพื่อประโยชน์แก่ส่วนรวม ดังได้พบจากการที่เจ้าของที่ดินส่วนหนึ่งของเมืองฟ้าแดงสงยาง (บ้านเสมา) อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ ได้เข้าไปทำนาบนพื้นที่กึ่งน้ำท่วมของหมู่บ้านโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์ ต่อมาเมื่อพื้นที่กึ่งน้ำนั้นได้รับการฟื้นฟู ได้ทำให้คนในหมู่บ้านมีน้ำใช้ตลอดปีและน้ำก็ได้ท่วมหมู่บ้าน

(3) กระบวนการ เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากมนุษย์บวกแรงกระทำ และเป็นไปอย่างต่อเนื่องในห้วงเวลานับตั้งแต่เมืองเกิดขึ้น มีชีวิตอยู่ อาจสิ้นสุดถึงเวลาแห่งความเสื่อมสูญหรือยืนยาวเป็นอมตะ

องค์ประกอบ 3 ประการนี้ ก่อให้เกิดพัฒนาการของเมือง ซึ่งเป็นเรื่องของผู้กระทำ และการกระทำที่เป็นกระบวนการ โดยให้ผลลัพธ์ออกมาเป็นความเจริญเติบโตหรือความเสื่อมของเมือง ที่ต่อเนื่องหรือสลับกันไปตามกาลแห่งอายุของเมือง เมืองจึงเปรียบประดุจสิ่งมีชีวิตทั้งปวง ที่มีการเกิด มีอายุ มีความเสื่อมซึ่งเท่ากับการเจ็บป่วย เมืองอาจถึงกาลสิ้นอายุขัย เมื่อเหตุแห่งความเสื่อมนั้นได้แพร่ขยายกลายเป็นความเสื่อมสูญของเมือง

จากองค์ประกอบ 3 ประการ ทำให้พัฒนาการของเมืองสามารถปรากฏออกมาในรูปของ “ระบบ” ซึ่งเป็นคำที่ใช้เรียกปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นจากเหตุปัจจัยและเกิดเป็นผลในห้วงเวลาที่เกิดปรากฏการณ์นั้น

ทฤษฎีระบบพัฒนาการของเมืองนี้ หากพิจารณาตามตามแรงกระทำ จะพบว่า พัฒนาการของเมืองทางกายภาพ สามารถจำแนกออกได้เป็น 3 ลักษณะ คือ

1. พัฒนาการที่ได้รับการควบคุมการใช้และเปลี่ยนแปลงที่ดิน

โดยใช้กฎหมายหรือระเบียบข้อบังคับต่าง ๆ ในสมัยพ่อขุนเม็งราย ได้มีการห้ามประชาชนตัดป่าต้นน้ำเพื่อเป็นการรักษาต้นน้ำเป็นตัวอย่างการควบคุมการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินที่มี

มาตั้งแต่อดีต ส่วนในปัจจุบันได้มีกฎหมายผังเมืองและกฎหมายส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม เป็นต้น

2. พัฒนาการตามการตัดสินใจและออกแบบ

พัฒนาการตามการตัดสินใจและออกแบบ โดยอยู่ ณ ตำแหน่งเวลาหนึ่งเวลาใด พื้นที่บางส่วนของเมือง อาจได้รับตัดสินใจให้มีการออกแบบที่ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงรูปแบบทางกายภาพของเมือง ทำให้เห็นชัดว่า เป็นพัฒนาการของเมืองในช่วงเวลานั้น ๆ เช่น การออกแบบผังเมืองให้มีกำแพงเมืองอิฐและมีป้อมค่ายสำหรับปืนใหญ่ เป็นพัฒนาการของเมืองในสมัยอยุธยา ในขณะที่การออกแบบผังเมือง ให้มีระบบขนส่งมวลชนด้วยรถไฟฟ้าหรือรถไฟใต้ดินเป็นพัฒนาการของเมืองในช่วงศตวรรษปัจจุบันนี้ พัฒนาการของเมืองตามการตัดสินใจของฝ่ายปกครองและให้มีการออกแบบผังเมือง อาจได้รับการดำเนินการควบคู่ไปกับการควบคุมการใช้ที่ดินด้วย

3. พัฒนาการตามยุทธศาสตร์

แม้ว่าในแต่ละชุมชนและเมืองจะมีฝ่ายปกครองทำหน้าที่ดูแลความสงบเรียบร้อยและสุขลักษณะในการดำเนินชีวิตของประชาชนในชุมชน นับตั้งแต่มนุษย์มีการตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนเป็นต้นมา แต่ก็ปรากฏว่าชุมชนหลายแห่งได้มีพัฒนาการมาตามยุทธศาสตร์ มิได้มีการควบคุมพัฒนาการของเมืองจากฝ่ายปกครองแต่อย่างใด โดยพบว่าชุมชนที่เกิดขึ้น และมีความเจริญเติบโตขึ้น เป็นผลจากแรงกระทำที่เกิดขึ้นทั้งในทางปฏิบัติและสร้างเสริมต่อกัน พัฒนาการของเมืองจึงตั้งอยู่บนทฤษฎีรูปแบบของเมืองด้านประโยชน์ใช้สอยและด้านการปรับตัว การเปลี่ยนแปลงไปตามยุทธศาสตร์นี้มักก่อให้เกิดปัญหาแก่เมืองในภาพรวม ด้วยมนุษย์ต่างคัดลอกเอาประโยชน์จากผืนแผ่นดินมากกว่าจะยังประโยชน์ให้แผ่นดิน

สำหรับระบบที่เกิดขึ้นในเมืองที่เป็นผลมาจากพัฒนาการของเมือง จะพบว่ามีระบบต่าง ๆ ที่สามารถจำแนกออกได้เป็น 3 ประการดังต่อไปนี้

1) ระบบการผลิตหรือประโยชน์ใช้สอยของเมือง

ในการสร้างผลผลิต การให้บริการ และสร้างความงอกเงย ทั้งทางด้านรูปธรรมและนามธรรมในวิถีชีวิตของมนุษย์ที่อยู่ในเมือง ทำให้เกิดเป็นระบบการผลิตหรือระบบประโยชน์ใช้สอยของเมือง ชุมชนบางแห่งอาจมีประโยชน์ใช้สอยที่มีความหลากหลายต่ำ เช่น ชุมชนทางศาสนา (นครรัฐวาติกัน) หรือชุมชนการผลิตเฉพาะทาง (นิคมอุตสาหกรรม) ในขณะที่ชุมชนหลายแห่งมีประโยชน์ใช้สอยอเนกประการที่สามารถก่อให้เกิดผลผลิต ทั้งทางด้านอุตสาหกรรม พาณิชยกรรม ศิลปกรรม การท่องเที่ยว และอื่น ๆ

2) ระบบนิเวศของเมือง

ระบบนิเวศของเมืองเปรียบได้กับ “สุขภาพ” ของเมือง ซึ่งสะท้อนไปสู่สุขภาพทั้งทางร่างกายและจิตใจของประชาชนที่อยู่ในเมืองด้วย ระบบนิเวศของเมือง หมายถึง ระบบสภาพแวดล้อมที่อยู่ภายในเมืองไม่ว่าจะเป็นระบบการใช้น้ำ ดิน อากาศ พืชพันธุ์ และสัตว์ต่าง ๆ ที่อยู่ในเมือง ที่อยู่ร่วมกับประชากรในเมืองอย่างเป็นระบบ ระบบการสาธารณสุขของเมืองจึงมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับคุณภาพของระบบนิเวศของเมือง

3) ระบบการเจริญเติบโตของเมือง

ระบบการเจริญเติบโตของเมือง เป็นเรื่องของขนาดของเมือง การขยายตัว และจำนวนประชากร เมืองที่มีความเจริญเติบโตสูงด้วยขนาดใหญ่และประชากรมากมิได้หมายความว่าเมืองนั้นจะมีสุขภาพดี แต่มักพบว่าเมืองยังมีขนาดใหญ่ การรักษาสุขภาพหรือระบบนิเวศที่ดีของเมืองยังมีความยากขึ้น หากประชาชนในเมืองและระบบของเมืองไม่มีความใส่ใจในการรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม

กล่าวโดยสรุป รูปแบบและพัฒนาการของเมืองอาจมีลักษณะที่แตกต่างกันทั้งเมืองใหม่ที่เกิดขึ้นหลังการกำเนิดเมืองสมัยเริ่มแรกล้วนแต่เกิดจากการกระทำของมนุษย์ มนุษย์เป็นผู้ออกแบบและตัดสินใจ บางครั้งก็ปล่อยไปตามยถากรรมไม่ต้องมีรูปแบบ พัฒนาการและระบบใด ๆ เข้ามามีส่วนในการตั้งถิ่นฐาน ที่อาจทำให้เมืองไม่มีความมั่นคงและเสื่อมไปในที่สุด

2.1.3 ความเสื่อมและความยั่งยืนของเมือง

คนสร้างชุมชน หากคนในชุมชนมีชีวิตชีวา ชุมชนก็มีชีวิตชีวาด้วย ชีวิตของเมืองจึงสัมพันธ์กับชีวิตของคนอย่างแน่นแฟ้น เมืองมีวิถีแห่งชีวิตคล้ายคลึงกับคนแต่เมืองสามารถยั่งยืนเป็นอมตะได้เนื่องจากชีวิตของเมืองถูกหล่อเลี้ยงด้วยกิจกรรมของคนจากชั่วอายุคนหนึ่งไปยังอีกคนหนึ่งอย่างไม่ขาดสาย หากมีความเสื่อมมาสู่สังคมและเมือง จนเป็นเหตุให้เมืองปราศจากผู้คน เมืองนั้นย่อมเป็นเมืองร้างและเสื่อมสูญไปในที่สุด

เหตุที่ทำให้เมืองเสื่อมลงหรือสูญไป อาจจำแนกออกได้เป็น 4 ประการ คือ

1) เหตุทางธรรมชาติ การเกิดภัยพิบัติต่าง ๆ เช่น แผ่นดินถล่ม พายุ ภูเขาไฟ ระเบิด เป็นเหตุการณ์ธรรมชาติ ที่ผลการทำลายจากภัยพิบัตินั้น อาจครอบคลุมพื้นที่เป็นบางส่วนหรือทั้งหมดของเมือง เมืองที่ได้รับภัยพิบัติอาจได้รับการซ่อมแซม หรือหากภัยพิบัตินั้นรุนแรง อาจจำเป็นต้องย้ายเมือง

2) เหตุจากมนุษย์ มนุษย์ทำให้เมืองเสื่อมหรือสูญไปได้ ทั้งด้วยความตั้งใจและโดยความประมาท เหตุจากความตั้งใจได้แก่ การศึกสงครามที่มีผลทำให้เมืองถูกทำลาย เหตุจากความประมาทได้แก่ การเกิดไฟไหม้ เป็นต้น

ในอดีตที่ผ่านมา ภัยสงครามเป็นสาเหตุสำคัญในการทำให้เมืองสำคัญในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ถูกทิ้งร้าง ถูกทำลาย หรือสิ้นสูญไปมากที่สุด ดังจะเห็นสภาพของเมืองสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา เมืองศรีสัชนาลัย เมืองพิมาย และเมืองพระนครศรีอยุธยา (นครวัด) ล้วนแต่ถูกทำลายลงและทิ้งให้ร้างไปด้วยภัยจากสงครามทั้งสิ้น

3) เหตุจากความเสื่อมหรือการเปลี่ยนแปลงทางโครงสร้างสังคม เศรษฐกิจ และสาธารณูปโภคสาธารณูปการ

วิถีทางดำเนินชีวิตในแต่ละยุคสมัยมีการเปลี่ยนแปลงไปตามโครงสร้างทางสังคม เศรษฐกิจและเทคโนโลยี เมืองในอดีตที่เป็นเมืองปิดล้อมตนเองอยู่ในป้อมปราการ เช่น เมืองในสมัยกลางในทวีปยุโรป เมื่อหมดสมัยสงครามระหว่างเมืองมาสู่ความเป็นอาณาจักรที่เป็นปึกแผ่น และการขยายตัวทางเศรษฐกิจทำให้เมืองป้อมค่ายหมดความจำเป็นจนอาจถูกทิ้งร้าง หากไม่สามารถปรับตัวได้กับโครงสร้างทางสังคมและเศรษฐกิจแบบใหม่

เมืองที่ไม่มีโอกาสหรือไม่สามารถขนรับระบบสาธารณูปโภค - สาธารณูปการที่ได้รับการพัฒนาขึ้นตามเทคโนโลยีใหม่ ๆ เพื่อให้ชีวิตประชาชนมีความสะดวกสบายและมีสุขลักษณะดีขึ้น จะทำให้บทบาทของเมืองเหล่านั้นลดความสำคัญลง ผู้คนอาจไม่พอใจอยู่ในเมืองเหล่านั้นอีกต่อไป ประชาชนส่วนใหญ่อาจโยกย้ายออกไป ทำให้เมืองเสื่อมโทรมลง การโยกย้ายอาจเกิดขึ้นในบางส่วนของเมือง หากเมืองนั้นเป็นเมืองขนาดใหญ่ จึงมักเห็นการโยกย้ายชุมชนไปตั้งใกล้ถนน ในพื้นที่ที่มีระบบการขนส่งสะดวก หรือในพื้นที่ที่มีสาธารณูปโภค- สาธารณูปการที่ดีขึ้นกว่าเดิม

4) เหตุจากการขาดการรักษาและจัดการคุณภาพสิ่งแวดล้อมของเมือง เมืองต่าง ๆ ของชนเผ่ามาซาในทวีปอเมริกากลาง เสื่อมสูญไปด้วยสาเหตุสำคัญเพราะระบบนิเวศเสื่อมโทรมจากการที่ป่าถูกทำลาย เกิดการไหลเซาะของดิน และทำให้พื้นที่เกษตรกรรมเสื่อมคุณภาพ จนไม่สามารถสร้างผลิตผลเลี้ยงประชากรได้ต่อไป

เมืองใหญ่ต่าง ๆ ในอาณาจักรโรมัน ถูกประณามโดยนักเขียนในสมัยนั้นว่าเป็นเมืองที่แออัดสกปรก เหม็น เสียงดัง น้อฉล และน่ากลัวอันตราย เช่นเดียวกับชุมชนแออัด ที่มักถูกประณามว่าขาดสุขอนามัย เสี่ยงต่อโรคระบาด และอัคคีภัย

ความเสื่อมของเมืองจึงมิได้ขึ้นกับความร่ำรวยหรือการมีรายได้น้อย แต่ขึ้นอยู่กับการรักษาและจัดการคุณภาพสิ่งแวดล้อมของเมือง การมีประชากรจำนวนมากต้องมีมาตรการในการรักษาและจัดการ

คุณภาพสิ่งแวดล้อมที่มีประสิทธิภาพ ซึ่งต้องประกอบกับการที่ประชาชนมีพฤติกรรมในการดำเนินชีวิตที่ช่วยรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมที่ดีด้วย

เมื่อได้รู้ถึงเหตุแห่งความเสื่อมสูญของเมือง จึงสามารถจำแนกปัจจัยที่จะทำให้ชุมชนมีชีวิตที่ยั่งยืนได้ดังต่อไปนี้

1. การไม่ขาดแคลนปัจจัยด้านดำรงชีวิต

ปัจจัยสำหรับการดำรงชีวิตประจำวันของประชาชนในเมืองที่สำคัญคือ อาหาร ที่พักอาศัย สิ่งของเครื่องใช้ สาธารณูปโภคและสาธารณูปการ รวมทั้งการเป็นเมืองการผลิต การพาณิชย์กรรม หรือแหล่งทำงาน เมืองที่มีความอุดมสมบูรณ์ในสิ่งเหล่านี้ ย่อมจะทำให้ประชาชนดำรงชีวิตอยู่ได้ และก่อให้เกิดระบบของเมืองในการสืบชีวิตของเมืองต่อไป และเมื่อกาลเวลาผ่านไป เมืองจะต้องสามารถปรับตัวได้ตามเทคโนโลยีและความต้องการปัจจัยเพื่อการดำรงชีวิตของประชาชนที่เปลี่ยนไปด้วยเมืองจึงจะครองความรุ่งเรืองให้ยั่งยืนได้อีกนาน

หากเมืองใดไม่สามารถผลิตปัจจัยในการดำรงชีวิตได้เอง ต้องมีความสามารถทางเศรษฐกิจ การเมือง หรือการศาสนา ที่จะไม่ทำให้ประชาชนที่อยู่ในเมืองขาดแคลนปัจจัยในการดำเนินชีวิต ก็จะทำให้ชีวิตของเมืองยืนยาวได้เช่นกัน

2. การปราศจากเหตุบั่นทอนสภาพแวดล้อมและคุณภาพสิ่งแวดล้อม

หากเหตุบั่นทอนสภาพแวดล้อมของเมืองได้รับการกำจัดขจัดขวาง เช่น การที่มีคุณภาพสิ่งแวดล้อมที่ดี คือ มีอากาศบริสุทธิ์ น้ำที่สะอาดและพอเพียง สุขอนามัยที่ดี ทิวทัศน์ที่งดงาม สภาพทางสังคมวัฒนธรรมที่ดี และปราศจากความแออัด โดยมีพื้นที่สีเขียว และพื้นที่ประกอบกิจกรรมทางสังคม กีฬา และวัฒนธรรมเพื่อผดุงสุขภาพกายและจิตของประชาชนที่พอเพียง ย่อมจะมีผลโดยตรงต่อสุขภาพและความยั่งยืนของเมืองโดยตรง

3. ความมีเสถียรภาพทางการเมือง

เมืองที่มีความมั่นคงด้านการเมืองการปกครอง โดยปราศจากศัตรูทางการเมืองและการปกครอง หรือมีความเข้มแข็งที่ศัตรูไม่สามารถทำอันตรายได้ ย่อมทำให้เมืองนั้นมีอายุยืนยาว ความมีอายุยืนยาวของเมืองพระนครหลวง (นครวัด) เมืองสุโขทัย หรือเมืองอยุธยา ล้วนแต่จบลงด้วยการพ่ายแพ้ในสงครามแก่ศัตรูเนื่องมาจากความเข้มแข็งด้านการเมืองและการปกครองถดถอยลง

4. ความมีเสถียรภาพทางเศรษฐกิจ

เมืองที่มีความเป็นหนึ่งในด้านใดด้านหนึ่งหรือหลายด้านทางเศรษฐกิจย่อมก่อให้เกิดเสถียรภาพทางเศรษฐกิจที่เข้มแข็ง อำนาจทางเศรษฐกิจจะยังผลให้เมืองเกิดความเจริญรุ่งเรืองโดยตรงแต่จะยั่งยืนเพียงใดนั้น ย่อมขึ้นอยู่กับความสามารถในการรักษาเสถียรภาพทางเศรษฐกิจของเมืองนั้น

5. ถูกหล่อเลี้ยงด้วยความเชื่อทางศาสนาหรือมีคุณค่าเป็นเมืองสัญลักษณ์

เมืองสำคัญทางศาสนา หรือเมืองที่ได้รับการยกย่องว่ามีคุณค่าอย่างสูง เช่น เป็นแหล่งมรดกโลก ทำให้เกิดมาตรการอนุรักษ์ให้เมืองเหล่านั้นดำรงอยู่สืบไป อย่างไรก็ตาม เมืองที่ดำรงอยู่ในเชิงอนุรักษ์นั้น อาจประสบกับปัญหาการดำรงอยู่อย่างฝ่าฝืนวิถีชีวิตของเมืองปกติ คือ แทนที่เมืองจะมีพัฒนาการไปตามกลไกการเปลี่ยนแปลงเมืองตามกาลเวลาและตามการเปลี่ยนแปลงของสังคม กลับต้องมาถูกจำกัดในเรื่องการเปลี่ยนแปลง แต่สิ่งนี้เองที่ทำให้เมืองสัญลักษณ์เหล่านี้คงอยู่สืบไปอย่างเป็นอมตะ

ประชาชนในเมืองล้วนย่อมมุ่งหวังให้เมืองของตนมีอายุยืนยาวหรือเป็นอมตะเพื่อให้ลูกหลานของเขาได้ดำรงชีวิตอย่างสมบูรณ์พูนสุข และสืบทอดอารยธรรมต่อไปนานแสนนานการดำรงอยู่ของเมืองเป็นการรักษาคุณภาพของปัจจัยให้เมืองเป็นอมตะ ซึ่งเป็นเรื่องของความพยายามทั้งจากฝ่ายปกครองและประชาชนว่าจะมีความเข้าใจในเมืองของตน และจะร่วมมือกันคิดหวังให้เมืองของเขาเป็นเช่นไรและอย่างไร ซึ่งย่อมไม่พ้นปัจจัยที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

กล่าวโดยสรุป สาเหตุที่ทำให้เมืองเสื่อมก็น่าจะมาจากสาเหตุทางธรรมชาติ มนุษย์ การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมและขาดการดูแลรักษาและจัดการคุณภาพสิ่งแวดล้อมของเมืองส่วน การที่จะทำให้เมืองมีความยั่งยืนนั้น สืบเนื่องจากความสมบูรณ์ทางด้านกายภาพ และชีวภาพ และปัจจัย 4 รวมทั้งคุณลักษณะเฉพาะที่เกิดจากความเชื่อที่เป็นสัญลักษณ์สำคัญของแต่ละชุมชน

2.2 ทฤษฎีแหล่งกลาง

ทฤษฎีแหล่งกลาง (Central theory) เป็นทฤษฎีปทัสฐาน (normative theory) อย่างบริสุทธิ์ โดยทั่วไปอธิบายถึงขนาด จำนวน และช่วงห่างของแหล่งตั้งถิ่นฐานมนุษย์ รวมทั้งการกระจายของระบบเมืองและหน้าที่ของแหล่งตั้งถิ่นฐานเหล่านั้น โดยมีความเชื่อว่าจะต้องมีระเบียบรองรับลักษณะการกระจาย (ฉัตรชัย พงษ์ประยูร : 2536 น.76)

ใน ค.ศ. 1933 คริสตัลเลอร์ (Christaller) นักวิชาการชาวเยอรมนีได้นำเสนอทฤษฎีแหล่งกลาง (Central Place Theory) ขึ้น ซึ่งเป็นทฤษฎีแรกๆ ที่อธิบายเกี่ยวกับการเติบโตของเมือง ตลอดจนหน้าที่ของเมืองและสถาบันทางเศรษฐกิจต่าง ๆ ในเมือง โดยเขาได้ตั้งคำถามว่าอะไรเป็นตัวกำหนดจำนวนขนาดทางการกระจายตัวของเมือง โดยสรุปออกเป็น 3 ประเด็นที่สำคัญ ๆ คือ

1. การเจริญเติบโตของเมืองเกิดขึ้นเพราะชุมชนเมืองบริเวณนั้นสามารถผลิตสินค้าและบริการได้อย่างมีประสิทธิภาพ ตามหลักการผลิตตามความชำนาญเฉพาะอย่าง (specialization)

กิจกรรมการผลิตเหล่านี้ประกอบไปด้วย การค้าและการบริการทุกประเภทเพื่อทำหน้าที่บริการแก่ชุมชนในเมืองและพื้นที่รอบ ๆ ตัวเมือง (hinterland) อัตราความเจริญเติบโตของเมืองจะมีมากหรือน้อยเท่าใดขึ้นอยู่กับ

ก. ขนาดของตลาด (หรือขนาดของอุปสงค์)

ข. ขนาดของพื้นที่ที่บริการ

2. หน้าที่หลักของเมือง เป็นศูนย์กลางของภาค เมืองไม่ได้เป็นศูนย์กลางให้บริหารการแก่ชุมชนในเมืองเท่านั้นแต่ทว่าให้บริการพื้นที่รอบ ๆ ของตัวเมืองด้วย (hinterland) แต่เนื่องจากเมืองมีขนาดไม่เท่ากัน อาณาเขตบริเวณรอบตัวเมืองก็ไม่เท่ากัน คริสตัลเลอร์เลือกใช้คำว่า “แหล่งกลาง” (Central Place) แทนที่คำว่า “เมือง” เพื่อป้องกันการซ้ำซ้อน เพราะคำว่าแหล่งกลาง หมายถึง แหล่งตั้งถิ่นฐานในระดับชุมชน ซึ่งทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางในด้านการค้าและบริการแก่ประชากชนนั้นเมืองนั้นรวมทั้งลูกค้าที่กระจายอยู่รอบเขตตลาดหรืออิทธิพลของชุมชนนั้นด้วย แหล่งกลางจึงมีหลายขนาดเนื่องจากประชากร ลูกค้า และสินค้าในแต่ละแหล่งกลางมีขนาดต่าง ๆ กัน ซึ่งเรียงตามลำดับชั้นของความสำคัญของแหล่งกลาง (hierarchy) ต่างกัน กล่าวคือ แหล่งกลางที่จัดลำดับอยู่ในลำดับชั้นของความสำคัญสูงจะมีประชากรของเมืองมากหรือมีลูกค้า สินค้า และเขตตลาดมากกว่าแหล่งกลางที่มีลำดับชั้นต่ำกว่า

3. ปัจจัยสำคัญที่มีผลให้เมืองเจริญเติบโตเนื่องจากสินค้าและบริการที่ผลิตในเมืองมักจะมีค่าความยืดหยุ่นของอุปสงค์ต่อรายได้สูง พื้นที่ที่มีระดับรายได้ต่อหัวสูงโดยทั่วไปมักจะมีค่าความยืดหยุ่นของอุปสงค์ต่อรายได้สูงกว่าพื้นที่ที่มีระดับรายได้ต่อหัวต่ำกว่า การขยายตัวของระดับรายได้ของบุคคลย่อมมีผลต่อความต้องการซื้อสินค้าและบริการเพิ่มขึ้น ในขณะเดียวกันการขยายตัวของสินค้าเหล่านี้ในเมืองจึงทำให้รายได้ของประชากรในเมืองสูงขึ้นกว่าพื้นที่อื่น ๆ โดยเฉพาะในเขตชนบท นอกจากนี้ยังมีปัจจัยที่สำคัญคือ

1) ความต้องการขั้นต่ำ (demand threshold) คือระดับการขายขั้นต่ำที่ทำให้ผู้ผลิตพอมีกำไรปกติ

2) ขนาดตลาดของสินค้าแต่ละชนิด ถูกกำหนดโดยค่าขนส่งเป็นสำคัญ การปรับปรุงระบบขนส่งและเทคโนโลยี การขนส่งในเมืองมีผลทำให้ต้นทุนการผลิตโดยรวมถูกลง ในขณะเดียวกันเมื่อมีต้นทุนการผลิตต่อหน่วยลดลงจากการประหยัดต่อขนาดย่อมมีผลให้ต้นทุนการผลิตโดยรวมถูกลงด้วย เมื่อต้นทุนการผลิตถูกลงทำให้กำไรต่อหน่วยสูงขึ้นจึงเป็นแรงจูงใจทำให้ผู้ประกอบการขยายการประกอบธุรกิจในเมืองเพิ่มขึ้น เมืองจึงขยายตัว และยิ่งเมืองขยายตัวมากขึ้น

เท่าใด กิจกรรมทางเศรษฐกิจจะมีความหลากหลาย รวมถึงเป็นกิจกรรมที่ต้องอาศัยความรู้และความชำนาญเพิ่มมากขึ้น

การเติบโตของเมืองย่อมเป็นไปตามทฤษฎีแหล่งกลาง ข้อเสนอสมมติฐานมีต่อไปนี้

(1) ลักษณะภูมิประเทศ ซึ่งเป็นที่ตั้งถิ่นฐานของชุมชน มีลักษณะทางกายภาพเหมือนกันหมด โดยที่กำหนดให้ที่ดินเป็นที่ราบติดต่อกันเดียวกัน ซึ่งมีผลให้ไม่มีอุปสรรคในการขนส่ง หรือมีข้อได้เปรียบและเสียเปรียบระหว่างพื้นที่

(2) ประชากรจะต้องมีการกระจายตัวอย่างสม่ำเสมอ หรือมีความหนาแน่นเท่ากันทุกแห่ง

(3) อำนาจซื้อของประชาชนมีเท่ากันมาก หรือมีรายได้และอุปสงค์ต่อสินค้าและบริการเท่ากัน

(4) การเดินทางของประชากรสามารถเดินทางสามารถกระทำได้ทุกทิศและได้รับความสะดวกเท่ากัน

(5) การเดินทางของประชากรเพื่อไปซื้อสินค้าและบริการจะเข้าไปยังแหล่งกลางที่ใกล้ที่สุด

(6) ขนาดของแหล่งกลางหรือเมืองสามารถแบ่งตามลำดับชั้นได้เป็นตามลำดับคือ กลุ่มบ้าน หมู่บ้าน เมืองเล็ก และเมืองใหญ่

(7) ผู้ประกอบการธุรกิจต้องการแสวงหากำไรสูงสุดจึงต้องพยายามทำให้เขตตลาดขยายไกลออกไปมากที่สุดและต้องอยู่ห่างจากคู่แข่งให้มากที่สุดเพื่อให้เขตตลาดกว้าง (มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช : 2549 น. 16 - 17)

จะเห็นได้ว่า การก่อตัวหรือการตั้งถิ่นฐานของชุมชนนั้นเป็นแนวคิด (Concept) ที่กว้างขวางสามารถวิเคราะห์ทั้งในเชิงกายภาพและในเชิงนามธรรม การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์สืบเนื่องมาจากปฏิกณียาสากลว่าด้วยการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ที่เมืองแวนคูเวอร์ ประเทศแคนาดาในปี พ.ศ. 2519 ทำให้เกิดการตื่นตัวและตระหนักถึงสภาพการขยายตัวของประชากรในชุมชนเมืองและชุมชนชนบทอย่างรวดเร็ว เมื่อพิจารณาจากทฤษฎีแหล่งกลางแล้วจะเห็นว่าการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์หมายถึง สิ่งที่เป็นทั้งหมดของชุมชนมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นชุมชนในระดับเมืองใหญ่ เมืองเล็ก หรือในระดับหมู่บ้าน ต่างประกอบไปด้วยความเป็นสังคม วัตถุ การจัดตั้งและรวมกลุ่มกิจกรรม จิตวิญญาณ ตลอดจนองค์ประกอบของวัฒนธรรมที่คอยค้ำจุนสังคมนั้นไว้ ซึ่งสายใยของชุมชนจะประกอบด้วยปัจจัยทางกายภาพและการให้บริการ และการสนับสนุนทางวัตถุ ดังนั้นสิ่งที่ประกอบทางกายภาพได้แก่

1. ที่อยู่อาศัย (Shelter) เป็นโครงสร้างเบื้องต้นที่อาจมีความแตกต่างกันในเชิงกายภาพ หรือขนาดแต่จะมีความเป็นส่วนตัวและสามารถปกป้องภัยจากส่วนอื่น ๆ ในชุมชนได้

2. โครงสร้างพื้นฐาน (Infrastructure) เป็นโครงข่ายที่ซับซ้อนที่ออกแบบมาเพื่อการนำส่งหรือติดต่อระหว่างที่อยู่อาศัย ระหว่างบุคคล ในเรื่องของสินค้า พลังงาน และข่าวสาร

3. การบริการ (Services) เป็นเรื่องของความต้องการของคนในชุมชนในการเติมเต็มในหน้าที่ให้กับสังคม เช่น ในเรื่องของการศึกษา การสาธารณสุข การวัฒนธรรม การสวัสดิการ การนันทนาการ และการเจริญพันธุ์

กล่าวโดยสรุป การศึกษาทฤษฎีแหล่งกลางเป็นการสร้างความเข้าใจต่อลักษณะบริบทโดยทั่วไปของพื้นที่ความเจริญเติบโตของชุมชน จำนวน ขนาด และช่วงเวลาของแหล่งตั้งถิ่นฐานของมนุษย์และเป็นการบ่งบอกถึงความสำคัญที่ก่อให้เกิดความเจริญเติบโตเนื่องจากกลไกการผลิตและการค้าในแต่ละพื้นที่ เช่น ลักษณะภูมิประเทศ ประชากร อำนาจซื้อของประชากร การคมนาคม หาซื้อปัจจัยการดำรงชีพได้ง่ายดาย มีการแบ่งตามลำดับชั้นของเมืองได้อย่างชัดเจน ทั้งที่อยู่อาศัย โครงสร้างพื้นฐาน

2.3 โครงสร้างทางสังคมของชุมชน

จากรูปแบบการตั้งถิ่นฐานของชุมชน มีการรวมตัวกันตามลักษณะการอยู่ร่วมกันด้วยมีวัตถุประสงค์เพื่อการดำรงชีวิตอยู่ที่เหมือนกันจากจุดเล็ก ๆ ของการรวมตัว การก่อกำเนิดชุมชนจนกลายเป็นโครงสร้างทางสังคม ซึ่งโครงสร้างทางสังคมของชุมชน (Social Structure of Community) ชุมชนมีโครงสร้างทางสังคมที่สำคัญ 2 ส่วน คือ

1. องค์กรทางสังคมในชุมชน (Social Organization) เป็นกระบวนการจัดระเบียบทางสังคมของสมาชิกในชุมชน (Process of Social Organization) และกลุ่มสมาชิกของชุมชนที่ได้จัดระเบียบทางสังคมแล้ว (Organized Group) โดยลักษณะของการจัดกระบวนการออกเป็น 2 ประเภทคือ

1) กระบวนการจัดระเบียบทางสังคมของสมาชิกในชุมชน เป็นทั้งการสร้างและการสอนระเบียบของสังคมให้กับสมาชิกในชุมชน โดยการสร้างความเชื่อ (Belief) ความรู้ (Wisdom) ค่านิยม (Value) อุดมการณ์ (Ideology) บรรทัดฐาน (Norms) คุณธรรม (Virtue) การกำหนดสถานภาพ (Status) และบทบาท (Role) ผ่านการขัดเกลาทางสังคม (Socialization) หรือการฝึกอบรมให้รู้ระเบียบของสังคม เพื่อให้สมาชิกยอมรับและปฏิบัติตามระเบียบทางสังคมและสถานภาพบทบาทที่ดำรงอยู่

2) กลุ่มสมาชิกของชุมชนที่ได้จัดระเบียบทางสังคมแล้ว เป็นกลุ่มสมาชิกที่ได้ผ่านกระบวนการจัดระเบียบทางสังคมในข้อ 1) กลุ่มคนเหล่านี้มีหลายขนาดตามจำนวนของสมาชิก มี

ความซับซ้อนของโครงสร้างแตกต่างกัน แต่มีองค์ประกอบพื้นฐานร่วมกัน คือ ความสัมพันธ์ทางสังคมแบบแผนพฤติกรรม (Pattern of Behavior) และภาระหน้าที่ (Function) เช่น กลุ่มสังคม (Social Group) ครอบครัว (Family) สมาคมหรือสหจร (Assocation) ชนชั้น (Class)

2. สถาบันทางสังคมในชุมชน (Social Institution) เป็นแบบอย่างในการคิดของสมาชิกในชุมชน ได้แก่ ความเชื่อ ค่านิยม อุดมการณ์ คุณธรรม และแบบอย่างในการกระทำสิ่งต่าง ๆ ของสมาชิก ได้แก่บรรทัดฐานทางสังคม ซึ่งมีความจำเป็นในการดำรงอยู่ของชุมชนและชุมชนได้สร้างสรรค์ สะสม ถ่ายทอดสืบต่อกันมา สถาบันทางสังคมมีองค์ประกอบที่สำคัญ คือ ตำแหน่งทางสังคม (Social Position) ของบุคคล ซึ่งแตกต่างกันออกไป ภาระหน้าที่หรือความรับผิดชอบของบุคคล ซึ่งเป็นไปตามสถานภาพและบทบาทที่บุคคลดำรงตำแหน่ง แบบแผนพฤติกรรมหรือกรอบมาตรฐานในการประพฤติปฏิบัติของบุคคลและองค์วัตถุ (Material Component) คือ ส่วนที่มีลักษณะเป็นรูปธรรม มองเห็นได้และจับต้องได้ สถาบันทางสังคมในชุมชนที่สำคัญมีหลายสถาบัน เช่น สถาบันครอบครัว สถาบันการศึกษา สถาบันศาสนา สถาบันทางการเมือง สถาบันเศรษฐกิจ สถาบันศิลปะและนันทนาการ สถาบันภาษาและการสื่อสาร สถาบันการคมนาคมขนส่ง สถาบันอนามัย และสาธารณสุข สถาบันวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี เป็นต้น องค์การทางสังคมกับสถาบันทางสังคม เป็นโครงสร้างทางสังคมที่สำคัญของชุมชน และมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันอย่างมาก สถาบันทางสังคมต่าง ๆ จึงมีลักษณะเป็นองค์การทางสังคมองค์การหนึ่งด้วย (สัญญา สัญญาวิวัฒน์ : 2526 น. 8 - 11)

กล่าวโดยสรุป การรวมตัวกันของกลุ่มชนโดยมีวัตถุประสงค์ของการดำรงชีพแบบเดียวกันมีการจัดระบบ ระเบียบ กระบวนการทางสังคม ทั้งแนวคิดเกี่ยวกับความเชื่อ ค่านิยม อุดมการณ์ บรรทัดฐาน คุณธรรม สถานภาพ บทบาท และการขัดเกลาทางสังคม สถาบันทางสังคมจึงเป็นโครงสร้างทางสังคมที่สำคัญของชุมชน

2.4 ประวัติศาสตร์การก่อตั้งชุมชนในเขตกรุงเทพมหานคร

การก่อตั้งชุมชนในเขตกรุงเทพมหานครในสมัยรัตนโกสินทร์ มีผลพวงมาจากการควบคุมกำลังคนมีปัญหา อีกทั้งปัญหาที่ประเทศตะวันตกเข้ามาคุกคามและข่มขู่ในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งในสมัยนั้นพระมหากษัตริย์ไม่สามารถควบคุมหรือเข้าไปแทรกแซงความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายระดับต่ำกว่าหรือระดับไพร่ได้ ยังมีไพร่ที่หลบหนีด้วยวิธีการต่าง ๆ ฉะนั้นการหลั่งไหลเข้ามาของคนจีนจึงช่วยผ่อนคลายนปัญหาเรื่องการขาดแคลนกำลังคนไปได้ เพราะแรงงานจีนทำงานได้อย่างรวดเร็ว และไม่เสียค่าใช้จ่ายมากเกินไป

ความพยายามรักษาระบบไพร่ให้คงไว้ในสมัยรัตนโกสินทร์โดยอาศัยการเปลี่ยนแปลง กฎเกณฑ์บางประการ ยังไม่สามารถจัดหาวิธีการควบคุม และจัดสรรกำลังคนอย่างมีประสิทธิภาพได้ เพราะการผ่อนคลายกฎเกณฑ์มีผลให้เกิดความสับสนในทางปฏิบัติ ด้วยเหตุที่ขาดระเบียบสำหรับ ยึดถือ เปิดโอกาสให้เกิดการฉ้อราษฎร์บังหลวง และกดขี่ข่มเหงเลก ในขณะที่เดียวกันก็มีคนจำนวนไม่ น้อยสามารถหลบเลี่ยงการเกณฑ์ราชการได้โดยวิธีหนึ่งวิธีใดเสมอ ดังปรากฏในรายงานจากเมือง กาญจนบุรี เมื่อ พ.ศ. 2412 ว่า พบคนมีเลกที่ซื้อมือขว้าง 400 คนเศษ มาหลบตั้งถิ่นฐานอยู่ในป่า เป็นต้น (อัญชลี สุสาธิต : 2545 น.161)

ประเทศตะวันตกก็ต่างพากันวิพากษ์วิจารณ์และเป็นเหตุทำการพิพาทถึงวิธีการควบคุมไพร่ใน สังคมไทยว่าเป็นการละเมิดสิทธิเสรีภาพของบุคคลทำให้ประเทศสยามต้องปรับวิธีการอยู่เสมอเพื่อลด ข้อพิพาทกับประเทศตะวันตก

สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นสภาวะเศรษฐกิจเป็นแบบยังชีพ การค้าขายมีในวงแคบมักเป็นการ แลกเปลี่ยนสิ่งของกัน เช่น ชาวนาแถบอยุธยานำข้าวที่เหลือบริโภคมาแลกเปลี่ยนจากหัวเมืองชาวทะเล ตามอัตราข้าว 1 หน่วยต่อเกลือ 3-4 หน่วย แม้ว่าการค้าสำเภาก็จะขยายตัวแต่ก็อยู่ในวงแคบ เพราะ เป็นการค้าผูกขาด สำหรับชาวนั้นมีการขยายการเพาะปลูกเพื่อการค้ามากขึ้น กล่าวคือ มีการเปิดที่นา ใหม่ ๆ เพิ่มขึ้น ระยะนี้มีการขุดคลองหลายสายโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อเป็นเส้นทางคมนาคมขนส่งสินค้า และเปิดที่นาใหม่ไปพร้อมกัน เช่น การขุดคลองเปรมประชากรใน พ.ศ. 2412 ลัดเส้นทางจากอยุธยา มากรุงเทพฯ และเปิดที่นาใหม่ เข้าไปในเขตป่าที่ขาดตลาดส่งน้ำกับมีภัยจากช้างป่าทำให้คนไม่กล้า บุกเบิกทำนา ส่วนการขุดคลองนครเนื่องเขตเมื่อ พ.ศ. 2420 ก็สามารถเปิดที่สองข้างคลองเป็นที่นา ใหม่ได้

ปัจจัยการผลิตที่สำคัญ คือ ที่ดินกับแรงงานก็มีค่าและเป็นที่ต้องการที่ดินซึ่งอุดมสมบูรณ์ เหมาะแก่การปลูกข้าว เป็นสิ่งที่มีราคาขึ้นมา จึงต้องมีการวางแผนในการรับรองที่ดินเพื่อมิให้เจ้านับ กับขุนนางจับจองที่ดินไว้มากเกินกำลังจนมีที่ดินรกร้างว่างเปล่ามิได้ใช้ทำประโยชน์ แรงงานทำการ ผลิตนั้นมาจากไพร่กับทาสทั้งที่ทำนาของตัวเอง และทำนาบนที่ดินของมูลนาย บางครั้งการกู้หนี้ยืมสิน ก็จะทำให้สัญญาให้ลูกหนี้ส่งข้าวมาใช้คืนแทนเงิน โดยมีราคาให้ต่ำกว่าราคาตามท้องตลาด จนต้องมี กฎหมายมากำหนดให้การใช้หนี้ด้วยข้าวนี้ต้องกำหนดราคาในท้องตลาด

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเห็นได้จากการอพยพแบบถาวรมี ประโยชน์ในการเปิดที่ดินทำกินเพิ่มขึ้น หรือตั้งชุมชนใหม่ ในขณะที่อพยพแบบชั่วคราวสร้างปัญหา ให้ระบบไพร่ เพราะเป็นแรงงานเข้ามารับจ้างทำงาน ทำนาตามเมืองที่ต้องการแรงงาน ทำให้มูลนาย ตามเกณฑ์ราชการได้ยาก ด้วยเหตุที่เลกมิได้อยู่ในภูมิลำเนา ตัวอย่างที่เห็นชัดคือ การอพยพของ

แรงงานอีสานมารับจ้างชั่วคราวในเขตที่ราบภาคกลาง คนเหล่านี้เป็นเลกสังกัดต่างกรมกอง ซึ่งเสียเงินค่าราชการในอัตราไม่เท่ากัน เพราะฉะนั้น จึงทำได้ลำบาก สับสน และมีปัญหาเงินคั่งค้างเสมอ ยิ่งถ้าเป็นการอพยพแบบทำงานเร่ร่อนไปเรื่อย ๆ ก็เป็นการสร้างปัญหาให้ระบบไพร่มากขึ้น การขยายตัวของการผลิตข้าวจึงมีส่วนสร้างปัญหาให้ระบบไพร่และทำให้ระบบเช่นนี้ต้องเปลี่ยนไปตามสภาวะการเคลื่อนไหวของเศรษฐกิจ (อัญชลี สุสายัณห์ : 2545 น.166-170)

2.4.1 สภาพทั่วไปของพื้นที่

การศึกษาการก่อตัวของชุมชนด้วยหลักพุทธธรรมในเขตกรุงเทพมหานคร เป็นการศึกษาถึงประวัติศาสตร์ของชุมชนโดยผู้ศึกษาวิจัยได้สุ่มตัวอย่างเป็นเขตการศึกษาคือเขตหลักสี่ และเขตบางขุนเทียน และเป็นการศึกษาสภาพทั่วไปของทั้ง 2 เขต โดยกำหนดการศึกษาประวัติความเป็นมา การตั้งถิ่นฐานและวิวัฒนาการ ตลอดจนความสำคัญของชุมชน การศึกษาสภาพปัจจุบันของชุมชนครอบคลุมเนื้อหาทางด้านกายภาพ เศรษฐกิจ และสังคม ทางด้านกายภาพจะทำการศึกษาลักษณะภูมิศาสตร์ โครงสร้างชุมชน การใช้ที่ดิน อาคาร และสิ่งก่อสร้าง โครงสร้างพื้นฐาน ส่วนทางสังคม จะเป็นการศึกษาลักษณะและโครงสร้างประชากรโดยแบ่งออกเป็น 2 เขตพื้นที่การศึกษา คือ ชุมชนเขตหลักสี่ ชุมชนเขตบางขุนเทียน

1) ชุมชนเขตหลักสี่

เขตหลักสี่เป็นเขตพื้นที่ที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์รถไฟ และกบฏวระเดชที่เกิดขึ้นเมื่อปีพ.ศ. 2476 เป็นระยะเวลา 73 ปี สภาพทั่วไปของเขตหลักสี่ขึ้นอยู่กับเขตบางเขน (เดิม) ซึ่งสมัยก่อนจะเรียกกันจนติดปากของชาวบ้านในชุมชนต่าง ๆ ว่า คนหรือชาว “บางเขน” ทู่งบางเขนเมื่อก่อนจะเกิดเป็นชุมชนถาวร ยังเป็นแหล่งห่างไกลความเจริญ มีสภาพเป็นป่า เต็มไปด้วยสัตว์ร้ายนานาชนิดทั้งโขลงช้าง เสือ กวาง บ่างชะนี ฯลฯ เป็นที่หวาดเกรงแก่ราษฎร จนไม่มีใครกล้าไปทำมาหากิน บ้านเรือนผู้คนก็มีอยู่ไม่กี่หลังคาเรือน ที่ดินแถบนี้จึงมีราคาถูกมากหาได้ง่ายจนมีคำเปรียบเทียบกับพวกนักดื่มสุราว่า “ให้เอาที่ดินมาแลกเหล้ากิน”

บางเขนเป็นชุมชนพักอาศัยชานเมืองดั้งเดิมทางด้านเหนือของกรุงเทพมหานคร มีอายุประมาณ 136 ปีมาแล้ว เดิมเป็นชุมชนชนบทที่ตั้งถิ่นฐานกระจัดกระจายเป็นแนวยาวตามลำคลองธรรมชาติ เช่น คลองบางเขน บางบัว ลาดยาว หลุมไผ่ ลำผักชี ออเงิน ฯลฯ เนื่องจากการคมนาคมขนส่งในสมัยนั้นต้องอาศัยเส้นทางสัญจรทางน้ำเป็นหลัก

ในช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองเปรมประชากร โดยให้สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นผู้อำนวยการ เจ้าพระยา

สุวรรณโฆสิตที่พระสมุหพระกลาโหมเป็นแม่กอง พระชนนารวินิจฉัยเป็นผู้ปักหมากรุย ว่าจ้างช่างชาวจีนขุดคลอง ในปีพ.ศ. 2413 ใช้เวลาขุด 2 ปี จึงเสร็จ นับเป็นคลองแรกที่สุด ในสมัยรัชกาลที่ 5 คลองเปรมประชากรเป็นคลองที่เชื่อมต่อกับแม่น้ำเจ้าพระยา คลองบางเขน และคลองอื่น ๆ การขุดคลองเริ่มจากคลองผดุงกรุงเกษม ช่วงหน้าวัดโสมนัสวิหารผ่านบางซื่อ บางเขน ไปปทุมธานี ถึงตำบลเกาะใหญ่ แขวงกรุงเก่า จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นระยะทาง 1271 เส้น 3 ตารางวา

การขุดคลองนี้ก็เพื่อย่นระยะทางการเดินเรือขึ้นล่องระหว่างอยุธยากับกรุงเทพฯ และเพื่อเป็นการขยายพื้นที่เพาะปลูกให้ขยายออกไป

หลังจากขุดคลองเปรมประชากรแล้วทำให้บริเวณทุ่งบางเขนกลายสภาพเป็นแหล่งทำมาหากินด้วยมีน้ำบริบูรณ์ ราษฎรจากต่างถิ่นเข้ามาหักร้างถางพงจับจองที่ดิน จนหมดสภาพป่ากลายเป็นทุ่งนาในที่สุด (ปราณี กล้าส้ม : 2545 น.216)

การสร้างทางรถไฟสายเหนือและสายตะวันออกเฉียงเหนือผ่านบริเวณท้องที่บางเขนการสัญจรไปมาสะดวกประชากรอพยพมาตั้งถิ่นฐานหนาแน่นขึ้น ในปี พ.ศ. 2440 ชุมชนบางเขนได้รับการยกฐานะการปกครองขึ้นเป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดพระนคร ที่ว่าการอำเภอดังอยู่ที่ริมคลองเปรมประชากรตัดกับคลองบางเขน บริเวณใกล้วัดเทวสุนทร ในท้องที่แขวงบางเขน เขตหลักสี่ ในปัจจุบัน นายอำเภอคนแรกคือ หลวงธรณีบาล

ในเขตบางเขนเป็นเขตชานเมืองกรุงเทพมหานคร มีบ้านเรือนอยู่เบาบางกระจัดกระจายอยู่ไม่มีที่สำหรับปฏิบัติกิจกรรมทางศาสนาตามความเชื่อของตน เมื่อชาวบ้านทราบข่าวถึงการที่มีพระพุทธรูปหนึ่งมาปักกรดในบริเวณที่ตั้งของวัด นามของท่านว่า อาจารย์เริ่ม เป็นพระมอญ ปฏิบัติเคร่งในศีลาจารวัตร มีวิชาอาคมขลังในอดีตบริเวณใกล้ ๆ วัดมีบ้านจำนวนไม่มากนัก ส่วนมากเป็นพวกมอญอพยพ มีเรื่องเล่ากันต่อ ๆ มาว่า เมื่อท่านปักกรดเพื่อปฏิบัติธรรมในที่นี้ ปรากฏว่าบรรดาชาวบ้านที่เป็นชาวพุทธเชื่อสาธุราญ และไม่ใช่มอญ ต่างพากันตักบาตรทำบุญ และศรัทธาในจริยวัตรของหลวงพ่อดังต้องการให้หลวงพ่อยุ่ยาวนาน ๆ จึงคิดสร้างวัดขึ้นเพื่อจะได้นิมนต์หลวงพ่อยู่เป็นเจ้าอาวาส

ในที่สุดหลวงพ่อก็เริ่มจึงช่วยให้ชาวบ้านสมความปรารถนา จัดสร้างสำนักสงฆ์ขึ้นในราวปี พ.ศ. 2421

พื้นที่วัดดั้งเดิมเป็นที่สวนเนื้อที่ทั้งหมด 12 ไร่ ต่อมาได้ขยายเนื้อที่เพิ่มมากขึ้นอีก เมื่อวัดได้จัดตั้งขึ้นเรียบร้อยแล้วก็เรียกนามวัดว่า “วัดหลวงพ่อเริ่ม” ยังไม่มีชื่อเป็นทางการ สำหรับนามวัดหลักสี่นี้ได้ทราบมาว่าตั้งขึ้นตามสถานที่ตั้งของวัดซึ่งอยู่ใกล้คลองหลักสี่ จึงได้เปลี่ยนนามวัด

หลวงพ่อเริ่มเป็นวัดคลองหลักสี่ ต่อมาจึงได้ตัดคำว่า “คลอง” ออกเพื่อให้สั้นกะทัดรัด จึงเปลี่ยนนามวัดว่า “วัดหลักสี่” มาจนถึงปัจจุบัน

โดยข้อสันนิษฐานอาจารย์เริ่มวัดหลักสี่กับอาจารย์เริ่มที่สร้างวัดสายไหม แต่หลักฐานไม่ชัดเจนว่าเป็นคนเดียวกันหรือไม่ ท่านอาจารย์เริ่มวัดสายไหมอดีตเคยเป็นเจ้าอาวาสวัดโบสถ์ อ.ปากเกร็ด จ.นนทบุรี จึงน่าจะเชื่อได้ว่าเป็นหลวงพ่อก็คือเดียวกันเพราะ (ทองคำ มหาสารินันท์ : 2548 น.1-2)

1. เป็นพระมอญ
2. สร้างวัดในถิ่นพวกรมอญ
3. ท่านเป็นพระธุดงค์ จึงธุดงค์ไปครั้นเมื่อพอใจในถิ่นฐานใดก็อาจจะแวะช่วยสร้างวัดเพื่อให้ชาวบ้านสมความปรารถนาประวัติความเป็นมาของเขตหลักสี่

ประวัติความเป็นมาของเขตหลักสี่

สำนักงานเขตหลักสี่ จัดตั้งขึ้นโดยประกาศกระทรวงมหาดไทยเมื่อวันที่ 14 ตุลาคม 2540 โดยแบ่งพื้นที่เขตออกจากเขตดอนเมือง จำนวน 2 แขวง ประกอบด้วย แขวงทุ่งสองห้อง และแขวงตลาดบางเขน มีเนื้อที่ประมาณ 25.06 ตารางกิโลเมตร เปิดบริการตั้งแต่วันที่ 21 พ.ย. 2540

เหตุที่มีการตั้งชื่อสำนักงานเขตใหม่ว่า “สำนักงานเขตหลักสี่” นั้น เป็นการตั้งโดยมีการประชุมปรึกษาหารือระหว่างกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ประชาชน ผู้บริหารโรงเรียนทุกโรงเรียนในพื้นที่เขตดอนเมือง (เดิม) สมาชิกสภากรุงเทพมหานคร และสมาชิกสภาเขตได้ข้อสรุปดังนี้

1. สมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการสร้างทางรถไฟแห่งแรกของประเทศไทยจากสถานีรถไฟกรุงเทพฯ (หัวลำโพง) ไปยังบางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยาและได้มีการกำหนดระยะทางโดยรถไฟสามเสน หลักสอง สถานีรถไฟบางซื่อ หลักสาม สถานีรถไฟบางเขน หลักสี่ คือบริเวณสถานีรถไฟหลักสี่ในปัจจุบัน หลักห้าคือสถานีรถไฟดอนเมือง หลักหกเป็นเขตแบ่งจังหวัดปทุมธานีกับกรุงเทพมหานคร ดังนั้น หลักสี่ จึงเป็นชุมทางรถไฟแห่งหนึ่งของทางรถไฟสายแรกในประเทศไทย

2. ในพื้นที่เขตหลักสี่มีวัดหลักสี่ ซึ่งเป็นพระอารามหลวง เป็นวัดที่สำคัญและมีประวัติความเป็นมาที่ดี สร้างขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ เมื่อประมาณ พ.ศ. 2421 สมควรได้รับการยกย่อง และเป็นวัดเดียวที่ตั้งอยู่ในพื้นที่เขตหลักสี่

ด้วยเหตุผลดังกล่าว จึงได้มีความเห็นพ้องต้องกันให้ตั้งชื่อสำนักงานเขตใหม่ว่า “สำนักงานเขตหลักสี่”

ที่ตั้ง

สำนักงานเขตหลักสี่ ตั้งอยู่ที่ 999 ซอยแจ้งวัฒนะ 10 ถนนแจ้งวัฒนะ แขวงทุ่งสองห้อง เขตหลักสี่ กรุงเทพมหานคร

ทิศเหนือ	ติดต่อกับ	เขตดอนเมือง
ทิศตะวันออก	ติดต่อกับ	เขตบางเขน
ทิศใต้	ติดต่อกับ	เขตจตุจักร
ทิศตะวันตก	ติดต่อกับ	อำเภอเมืองและอำเภอปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี

แนวเขตการปกครองของเขตหลักสี่

ทิศเหนือ เริ่มต้นจากจุดบรรจบระหว่างแนวเขตคลองประปาฝั่งตะวันตกกับคลองไผ่เขียวฝั่งเหนือ ไปทางทิศตะวันออกตามคลองไผ่เขียวฝั่งเหนือ ถึงคลองเปรมประชากรฝั่งตะวันออกไปทางทิศใต้ตามคลองเปรมประชากรฝั่งตะวันออก ถึงคลองวัดหลักสี่ ฝั่งเหนือไปทางทิศตะวันออกตามคลองวัดหลักสี่ฝั่งเหนือ ถึงคลองถนน (คลองสอง) ฝั่งตะวันออก

ทิศตะวันออก เริ่มต้นจากจุดบรรจบระหว่างคลองวัดหลักสี่ที่ฝั่งเหนือกับคลองถนน (คลองสอง) ฝั่งตะวันออก ไปทางทิศใต้ตามคลองถนน (คลองสอง) ฝั่งตะวันออกถึงคลองบางเขน ฝั่งเหนือ

ทิศใต้ เริ่มต้นจากจุดบรรจบระหว่างคลองถนน (คลองสอง) ฝั่งตะวันออกกับคลองบางเขนฝั่งเหนือ ไปทางทิศตะวันตกตามคลองบางเขนฝั่งเหนือบรรจบคลองลาดยาวฝั่งเหนือไปทางทิศตะวันตกตามแนวคลองลาดยาวฝั่งเหนือ ถึงแนวเขตคลองประปาฝั่งตะวันตก (เอกสารสำนักงานเขตหลักสี่ : 2548)

2) เขตบางขุนเทียน

ประวัติศาสตร์เขตบางขุนเทียน

ชุมชนแรกเริ่มของธนบุรี หรือที่รู้จักกันในชื่อ “บางกอก” แต่เดิมนั้นเป็นหมู่บ้านเล็ก ๆ ที่ตั้งขนานไปกับลำน้ำเจ้าพระยาเดิม ตั้งแต่ปากน้ำเจ้าพระยาขึ้นมาถึงคลองบางกอก เมื่อมีการขุดคลองลัดบางกอกขึ้นในสมัยสมเด็จพระชัยราชาธิราช “บางกอก” จึงแบ่งออกเป็นสองฝั่ง บางกอกฝั่งซ้ายกลายเป็นธนบุรี ส่วนบางกอกฝั่งขวาก็กลายเป็นกรุงเทพฯ ในปัจจุบัน

ที่มาของคำว่า “บางขุนเทียน”

อดีต “บางขุนเทียน” ยังไม่ปรากฏหลักฐานที่ชัดเจนเกี่ยวกับความเป็นมาของชุมชนในยุคแรก แต่ชื่อ “บางขุนเทียน” นั้นปรากฏขึ้นครั้งแรกในโคลง “นิราศนรินทร์” ในสมัยรัชกาลที่ 2 ว่า

“บางขุนเทียนถิ่นบ้าน	นานมี
เทียนว่าเทียนแสงสี	สว่างเหี้ย
เย็นยามพระสุริยลี	ลาโลก ลงแม่
เทียนแม่จัดจักเข้า	สู่ห้องหาใคร”

ส่วนชื่อ “บางขุนเทียน” เล่ากันว่า สมัยก่อนการเดินทางทางบกไกล ๆ ต้องใช้เกวียนเป็นหลัก และจะมีกองเกวียนเข้ามาเสมอ ๆ โดยทุกกองเกวียนจะมีผู้นำคอยอารักขา เรียกว่า “ขุน” กองเกวียนที่เดินทางมานั้นจะผ่านตามเส้นทางและมาหยุดรวมกันที่หนึ่งบริเวณริมคลองซึ่งปัจจุบันเรียกกันว่า “คลองบางขุนเทียน” เป็นประจำ เนื่องจากเป็นที่หยุดรวมของกองเกวียน ชาวบ้านจึงพากันเรียกว่า บางขุนเกวียน แต่พอออกเสียงสำเนียงชาวบ้านจะเป็น บางขุนเทียน แล้วเพี้ยนมาเป็น บางขุนเทียนในที่สุด

ชาวพื้นเมืองในบางขุนเทียน

เมื่อราวต้นพุทธศตวรรษที่ 24 หรือช่วงปลายกรุงศรีอยุธยาต่อช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ คนจีนในสยามมักจะอยู่กันมากในเขตชายฝั่งทะเลและบริเวณที่ลุ่มแถบแม่น้ำสายใหญ่ ๆ มีการตั้งหลักแหล่งชาวจีนในทุก ๆ เมืองตลอดชายฝั่งทะเลด้านอ่าวสยาม โดยเฉพาะบริเวณปากแม่น้ำ

เฉพาะที่ธนบุรีในสมัยอยุธยา มีชุมชนจีนอยู่แล้วที่คลองบางกอกใหญ่ฝั่งใต้บริเวณที่เรียกว่า บ้านกุฎีจีน ในรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช มีชาวจีนจำนวนมากอพยพมาจากเขมร โดยมีพระยาราชเสนาเป็นหัวหน้าควบคุม สมเด็จพระเจ้าตากสินโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายชุมชนดังกล่าวไปอยู่ ณ ที่สวนตั้งแต่วัดสามปลื้มไปจนถึงคลองวัดสำเพ็ง

เขตบางขุนเทียนหรืออำเภอบางขุนเทียนก่อตั้งประมาณ 100 ปีมาแล้วสันนิษฐานว่าตั้งขึ้นในราวปี พ.ศ. 2410 ในสมัยรัชกาลที่ 4 สถานที่ตั้งตัวอาคารครั้งแรกใช้เรือต่อเป็นที่ทำการ จอดประจำอยู่ที่บริเวณปากคลองหวักระบือ แขวงท่าข้าม ต่อมาในปี พ.ศ. 2437 จึงย้ายมาสร้างอาคารที่ทำการถาวร บริเวณสามแยกบางขุนเทียน (สามแยกคลอง) ในปี พ.ศ. 2452 สมัยรัชกาลที่ 5 บริษัทท่าจีนเรลเวก จำกัด ได้สร้างทางรถไฟสายแม่กลองจากสมุทรสาคร เขตบางขุนเทียน จึงได้ย้ายที่ทำการมาอยู่ริมทางรถไฟแทน เพื่ออำนวยความสะดวกแก่ประชาชนที่มาติดต่อ ในสมัยนั้นประชาชนส่วนใหญ่มักจะโดยสารรถไฟมาติดต่อราชการ นับแต่ปี พ.ศ. 2522 เป็นต้นมาเขตบางขุนเทียนได้ย้ายที่ทำการมาตั้งอยู่บนถนนพระราม 2 จนถึงปัจจุบัน

ที่ตั้ง

สำนักงานเขตบางขุนเทียน แบ่งเขตการปกครองออกเป็น 2 แขวง คือ แขวงแสมดำและแขวงท่าข้าม พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่ม มีเนื้อที่ 123.26 ตารางกิโลเมตร มีพื้นที่ติดทะเลในแขวงท่าข้าม ยาวประมาณ 5 กิโลเมตร ประชาชน ประกอบอาชีพเกษตรกรรมปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ การทำประมงเลี้ยงหอย กุ้ง ปลา ปู เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการขยายตัวของอุตสาหกรรม มีโรงงานอุตสาหกรรม และสถานประกอบการเพิ่มขึ้นมาก

คลองสายหลักที่สำคัญมี คลองสนามชัย คลองหัวกระบือ คลองพิทยาลงกรณ์ คลองขุนราช พินิจใจ คลองเสาธง คลองประมง ถนนที่สำคัญ ได้แก่ ถนนพระรามที่ 2 ถนนบางขุนเทียน ชายทะเล ถนนบางขุนเทียน ถนนวงแหวนรอบนอก

สภาพทางภูมิศาสตร์	ทิศเหนือ	ติดต่อกับเขตบางบอน
	ทิศใต้	ติดต่อกับทะเลอ่าวไทย
	ทิศตะวันออก	ติดต่อกับเขตจอมทอง เขตทุ่งครุ อำเภอพระสมุทรเจดีย์ จังหวัดสมุทรปราการ
	ทิศตะวันตก	ติดต่อกับอำเภอเมือง จังหวัดสมุทรสาคร (เอกสารสำนักงานเขตหลักสี่ : 2548)

กล่าวโดยสรุป การก่อตัวของชุมชนในเขตกรุงเทพมหานครในแต่ละชุมชนมีช่วงระยะเวลาที่แตกต่างกัน ซึ่งรูปแบบการตั้งหลักแหล่งก็สามารถพิจารณาได้จากประวัติศาสตร์ชุมชนที่รวมตัวกันเพื่อการประกอบอาชีพคดมีความหลากหลายทางวัฒนธรรม ชาติพันธุ์ และหลากหลายความเชื่อ เป็นเมืองที่มีลักษณะพิเศษ โดยอาศัยการเปลี่ยนผ่านของวัฒนธรรม

2.5 หลักพุทธธรรม

กิจกรรมทางพระพุทธศาสนาเป็นแนวร่วมที่หล่อหลอมให้ประชาชนหรือชาวบ้านที่มีความเชื่อและความผูกพันต้องปฏิบัติโดยมีกรอบศีลธรรมเป็นหลัก การรวมตัวกันของคนในอดีตจนถึงปัจจุบัน ถ้าหากมองให้ลึกซึ้งก็จะเห็นศูนย์กลางของชุมชนในประเทศไทยส่วนใหญ่คือวัดทางพระพุทธศาสนา รวมเป็นที่พึ่งทางใจและเป็นที่ยอมรับของคนไทยและชุมชนไทย ทำให้การปฏิบัติของชาวพุทธก็คือรู้จักคิดถึงคนอื่น เพราะชาวพุทธต้องมีเมตตาและประโยชน์เกื้อกูลมหาชน ศีลธรรมจึงเป็นการมองถึงประโยชน์ของส่วนรวมเป็นที่ตั้ง

หลักฐานทางประวัติศาสตร์เป็นการบ่งบอกถึงชนเผ่าไทยในยุคโบราณก่อนพุทธกาลนั้นแสดงให้เห็นว่า พวกเราชาวไทยมีวัฒนธรรมดั้งเดิม มีภูมิธรรมและจิตใจสูงส่งเป็นทุนเดิมอยู่แล้ว ครั้นเมื่อมาได้รับวัฒนธรรมจากพุทธศาสนาเป็นหลักจริยศาสตร์สังคม เกี่ยวกับข้อปฏิบัติชีวิตประจำวันพวกเราชาวไทย จึงพากันยึดมั่นปรัชญาคำสอนของพุทธศาสนายิ่งกว่าชนชาติอื่น ๆ เมื่อเรามาพบของใหม่ที่ดีกว่าละเอียดยกประณีตกว่าของเดิมของตน จึงรีบรับเอาทันทีและพากันถือปฏิบัติโดยเคร่งครัดตลอดมาจนถึงปัจจุบัน และหลักการของพุทธศาสนานั้นเน้นความอยู่รอดของสังคม และสังคมยึดกฎทางศีลธรรมเป็นหลัก กฎของสังคมจะต้องอ่อนแออย่างที่สุด นอกเสียจากจะมีศาสนาเป็นพื้นฐานศาสนาที่เข้าใจกันเป็นกฎทางศีลธรรมนั้นจะต้องใช้หลักการปกครองของสังคมทุกสังคมที่จำเป็น (ชะลอ อุทกภาชน : 2514 น.22)

แนวคิดเรื่องหลักพุทธธรรมเป็นหลักที่เกี่ยวกับการดำเนินชีวิตในทุกด้านทั้งเรื่องสิทธิส่วนบุคคล สิทธิครอบครัว สิทธิทางสังคม รวมทั้งเรื่องการบริหารการปกครอง มีวิธีคิดที่ชัดเจนเพื่อเป็นประโยชน์ต่อการทำหน้าที่และการรวมกลุ่มคนเข้าด้วยกัน ดังนั้น การนำหลักพุทธธรรมมาใช้กับมนุษย์ซึ่งถือว่าเป็นสัตว์พิเศษ แตกต่างจากสัตว์อื่น สิ่งที่มีมนุษย์เป็นสัตว์พิเศษคือเรื่อง ศึกษา หรือการศึกษา คือ การเรียนรู้ฝึกฝนพัฒนา มนุษย์ที่ฝึก ศึกษา หรือพัฒนาแล้ว เชื่อว่าเป็นสัตว์ประเสริฐ ฉะนั้น มนุษย์จึงมีศีลธรรมหรือมีมนุษยธรรม เรียกได้ว่าเป็น อารยธรรม มีธรรมคือคุณสมบัติ ดังนี้ (พระธรรมปิฎก (ป.ปยุตฺโต) : 2541 น. 23)

1. เว้นจากปาณาติบาต ละเว้นการฆ่าการสังหาร ไม่ประทุษร้ายต่อชีวิตและร่างกาย
2. เว้นจากอทินนาทาน ละเว้นจากการลักขโมยเบียดบังแย่งชิง ไม่ประทุษร้ายต่อทรัพย์สิน
3. เว้นจากกาเมสุมิฉฉาจาร ละเว้นการประพฤติดนินทา ไม่ประทุษร้ายต่อของรักของหวงแหน อันเป็นการทำลายเกียรติภูมิและจิตใจตลอดจนทำวงศ์ตระกูลของเขาให้สับสน
4. เว้นจากมุสาวาท ละเว้นการพูดเท็จโกหกหลอกลวงไม่ประทุษร้ายเขาหรือประโยชน์สุขของเขาด้วยวาจา
5. เว้นจากสุราเมรัย ไม่เสพเครื่องดองของมึนเมาสิ่งเสพติดอันเป็นเหตุให้เกิดความประมาท มัวเมาก่อความเสียหายผิดพลาดเพราะขาดสติ เช่น ทำให้เกิดอุบัติเหตุ แม้อย่างน้อยก็เป็นผู้ถูกถามต่อความรู้สึกล้มลงปลอดภัยของผู้ร่วมสังคม

คุณธรรมที่ยึดเหนี่ยวจิตใจคนและประสานหมู่คนไว้ในสามัคคีที่เรียกว่า สังคหวัตถุ ประกอบด้วย

1. ทาน ให้ปัน คือ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เสียสละ แบ่งปัน ช่วยเหลือ สงเคราะห์ ด้วยปัจจัย 4 ทุน หรือทรัพย์สินสิ่งของ ตลอดจนให้ความรู้ความเข้าใจ และศิลปวิทยา

2. ปิยวาจา พูดอย่างรักกัน คือ กล่าวคำสุภาพ ไพเราะน่าฟัง ชี้แจงแนะนำสิ่งที่เป็นประโยชน์มีเหตุผล เป็นหลักฐาน ชักจูงในทางที่ดีงาม หรือคำแสดงความเห็นอกเห็นใจ ให้กำลังใจ รู้จักพูดให้เกิดความเข้าใจดีสमानสามัคคี เกิดไมตรี ทำให้รักใคร่นับถือและช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

3. อุตถจริยา ทำประโยชน์แก่เขา คือ ช่วยเหลือด้วยแรงกาย และชวนชวนช่วยเหลือกิจการต่าง ๆ บำเพ็ญสาธารณประโยชน์ รวมทั้งช่วยแก้ปัญหาและช่วยปรับปรุงส่งเสริมในด้านจริยธรรม

4. สمانัตตตา เอาตัวเข้าสमान คือ ทำตัวให้เข้ากับเขาได้ วางตนเสมอต้นเสมอปลายให้ความเสมอภาค ปฏิบัติสม่ำเสมอต่อคนทั้งหลายไม่เอาเปรียบและเสมอในสุขทุกข์ คือ ร่วมสุข ร่วมทุกข์ ร่วมรับรู้ ร่วมแก้ไขปัญหา เพื่อให้เกิดประโยชน์สุขร่วมกัน

คนที่เรียกได้ว่า รู้จักหา รู้จักใช้ทรัพย์ หรือหาเงินเป็น ใช้เงินเป็น เป็นคนทำมาหากินที่ดี ตั้งตัวสร้างหลักฐานได้ และใช้ทรัพย์สมบัติให้เป็นประโยชน์ เป็นผู้ปฏิบัติหน้าที่ทางเศรษฐกิจอย่างถูกต้อง ก็เพราะปฏิบัติตามหลักพุทธธรรมที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ปัจจุบัน หรือหลักพุทธธรรมอันอำนวยการประโยชน์สุขขั้นต้น ที่เรียกว่า ทิฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ 4 ประการ คือ

1. อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความหมั่น คือ ขยันหมั่นเพียร ในการปฏิบัติงานหน้าที่การงาน และการประกอบอาชีพที่สุจริต ฝึกฝนให้มีความชำนาญชำนาญและรู้จริง รู้จักใช้ปัญญาสอดส่องตรวจตรา หาวิธีการที่เหมาะสมที่ดีจัดการและดำเนินการให้ได้ผลดี

2. อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษา คือ จักคุ้มครอง เก็บ รักษา โภคทรัพย์และผลงานที่ตนได้ทำไว้ด้วยความขยันหมั่นเพียรโดยชอบธรรมด้วยกำลังของตน ไม่ให้เป็นอันตรายหรือเสื่อมเสีย

3. กัลยาณมิตตา คบหาคนดีเป็นมิตร คือ รู้จักเสวนาคบหาคน ไม่คบไม่หาอย่างผู้ที่ชักจูงไปในทางเสื่อมเสีย เลี่ยงเสวนาศึกษาเยี่ยงอย่างท่านผู้ทรงคุณ ผู้มีความสามารถ ผู้นำเคารพนับถือ และมีคุณสมบัติเกื้อกูลแก่อาชีพการงาน

4. สมชีวิตา เลี้ยงชีวิตแต่พอดี คือ รู้จักกำหนดรายได้และรายจ่ายเป็นอยู่พอดีสมรายได้ มิให้ฝืดเคืองหรือฟุ่มเฟือย ให้รายได้เหนือรายจ่ายมีประหยัดเก็บไว้

ส่วนคนที่จะเรียได้ว่าประสบความสำเร็จในการครองเรือน เป็นภรรยาหรือชาวบ้านที่ดี นำเคารพนับถือเป็นแบบฉบับ ควรถือเป็นตัวอย่างจะต้องวัดด้วยหลักเกณฑ์การปฏิบัติหลักพุทธธรรมที่เรียกว่า ฆราวาสธรรม 4 ประการ คือ

1. สัจจะ ความจริง คือ ดำรงมั่นในสัจจะ ซื่อตรง ซื่อสัตย์ จริงใจ พูดจริง ทำจริง จะทำอะไรก็ให้เป็นที่ยอมรับไว้วางใจได้

2. ทมะ ฝึกตน คือ บังคับควบคุมตนเองได้ รูปจักปรับตัว และแก้ไขปรับปรุงคนให้ก้าวหน้าดีขึ้นอยู่เสมอ

3. ขันติ อคทน คือ มุ่งหน้าทำหน้าที่การงานด้วยความขยันหมั่นเพียร เข้มแข็งอดทน ไม่หวั่นไหว มั่นในจุดหมาย ไม่ท้อถอย

4. จาคะ เสียสละ คือ มีน้ำใจ เอื้อเฟื้อ ชอบช่วยเหลือเกื้อกูล บำเพ็ญประโยชน์ สละโลก ละทิ้งฐานะได้ ร่วมงานกับคนอื่นได้ ไม่ใจแคบเห็นแก่ตัวหรือเอาแต่ใจตน

หลักพุทธธรรมเป็นทางด้านสารัตถะของหลักการที่จะทำให้มีชุมชนอิสระซ่อนอยู่ในสังคมใหญ่เพื่อเป็นแรงคูลทางธรรม หล่อเลี้ยงธรรมแก่สังคม และเป็นแหล่งอำนวยความสะดวกพ้นจากปัจจัยครอบงำของสังคมในเวลานั้น ๆ ซึ่งมีทั้งชุมชนรูปแบบและชุมชนนามธรรม ชุมชนอิสระโดยรูปแบบได้แก่ภิกษุสงฆ์ อันแทรกซ้อนและลอยตัวอยู่ท่ามกลางสังคมใหญ่ของคฤหัสถ์ ชุมชนอิสระโดยนามธรรม น่าจะเป็นอริยชนที่แทรกซ้อนและลอยตัวอยู่ท่ามกลางใหญ่ของมวลปุถุชน เป็นทั้งสังคมอุดมคติเป็นสังคมที่มนุษย์ผู้มีพัฒนาการทางจิตปัญญาแม้จะแตกต่างกันแต่ก็กำลังก้าวหน้าไปสู่จุดหมายเดียวกัน และแม้แตกต่างกันแต่ก็อยู่อย่างกลมกลืน กับทั้งเป็นสังคมที่มนุษย์มีทางเลือกออกไปอย่างดีงาม ในเมื่อไม่ต้องการอยู่ในสังคมใหญ่

2.6 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาการก่อตัวของชุมชนด้วยหลักพุทธธรรมในเขตกรุงเทพมหานคร เป็นการศึกษาถึงวิถีชีวิตที่มีความผูกพันกับพระพุทธศาสนาโดยอาศัยหลักพุทธธรรม อันนำเข้าสู่บทบาทของคนในชุมชนและพระสงฆ์ที่ได้นำหลักพุทธธรรมมาใช้โดยมีงานวิจัยที่เกี่ยวข้องและสอดคล้องกับการศึกษาดังนี้

ปกรณ์ กงเพชร (2544 : บทคัดย่อ) ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่องพระสงฆ์กับบทบาทในการป้องกันปัญหาอาชญากรรมในชุมชน : ศึกษาเฉพาะกรณีจังหวัดมหาสารคาม มีผลการศึกษาพบว่า พระสงฆ์ในจังหวัดมหาสารคาม มีบทบาทในการป้องกันปัญหาอาชญากรรมในชุมชนในระดับค่อนข้างสูง

ญา ศรีวิลาส (2539 : บทคัดย่อ) ได้ทำการศึกษาวิจัยเรื่อง “กระบวนการแก้ไขปัญหของชุมชนที่อยู่บนพื้นฐานของความช่วยเหลือเกื้อกูลภายในชุมชน” พบว่า ท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม ชุมชนหมู่บ้านท่าช้างต้องเผชิญกับกระแสการพัฒนาทุนนิยมที่แทรกแซงระบบการผลิต ถูกผลักดันให้เข้าสู่การผลิตเชิงพาณิชย์ที่ต้องใช้การลงทุนและเทคโนโลยีทางการเกษตรขั้นสูง การเปลี่ยนแปลงส่งผลให้ชุมชนประสบปัญหาในระบบนิเวศน์ปัญหานี้สืบ ปัญหา

ผู้สูงอายุและปัญหาเยาวชนใช้สารเสพติด ชุมชนมีความตระหนักและรับรู้ถึงสภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในระดับหนึ่ง และในการตัดสินใจแก้ไขปัญหา ชุมชนจะเลือกแก้ไขเฉพาะปัญหาที่สามารถทำได้ ภายใต้งบประมาณความสามารถของชุมชน ซึ่งกระบวนการแก้ไขปัญหาโดยการเปรียบเทียบ 3 3 กิจกรรม คือ ชุมชนสามารถริเริ่มกิจกรรมแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้า ริเริ่มกิจกรรมได้จากการกระตุ้นและสนับสนุนทรัพยากรจากหน่วยงานภายนอก และสร้างสวัสดิการให้กับชุมชน

สุภาพรณ ฌ บางช้าง (2525 : บทคัดย่อ) ได้ศึกษาวิจัยด้านการประยุกต์หลักพุทธธรรมมาใช้ในการพัฒนาชนบท พบว่า ศิล ขาวบ้านลดการดื่มสุราลงและเพิ่มความมั่นใจที่จะจัดงานประเพณีในพุทธศาสนา โดยไม่มีสุรา การจัดกิจกรรมที่วัด งดอบายมุขทุกประเภทได้ทั้งหมด ทุกหมู่บ้านเข้าใจเป้าหมายการฝึกสมาธิถูกต้อง ในด้านปัญญาที่ความเข้าใจในหลักธรรมมากขึ้น มีการประหยัดเงินในการจัดงานประเพณีมากขึ้น ชาวบ้านยอมรับกิจกรรมปรับปรุงศาสนา ศิลธรรมในท้องถิ่น

อัญชลี สุสายัณห์ (2545 : น. (25)) ได้ศึกษาวิจัยและได้ผลการศึกษาวิจัย คือ ระบบไพร่สมัยรัตนโกสินทร์ไม่สามารถแก้ปัญหาคาถาแล่นกำลังคนให้ลุล่วงไปได้ ระบบดังกล่าวประสบปัญหาหลายประการ พระมหากษัตริย์ไม่มีพระราชอำนาจเด็ดขาดดังที่ปรากฏในกฎหมาย ทรงเป็นมูลนายระดับสูงสุดแต่เพียงทางทฤษฎี ในทางปฏิบัติแล้ว อำนาจในการควบคุมกำลังคนตกอยู่กับมูลนายระดับรองลงมา คือ เจ้านาย ขุนนางและข้าราชการ นอกจากนี้ กฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับระบบไพร่ก็ถูกละเลย หรือละเมิดมีผลให้ระบบไพร่หะหลวม ไม่สามารถควบคุมกำลังคนได้จริง การแก้ไขปัญหโดยผ่อนคลายกฎเกณฑ์เพื่อชักชวนให้คนยอมเชื่อฟังและปฏิบัติตามกฎหมาย ซึ่งสร้างความสับสนมากขึ้นทำให้เกิดปัญหาติดขัดในการปฏิบัติราชการทุกด้าน และมีส่วนผลักดันให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย ด้วยการยกเลิกระบบไพร่ และนำระบบอื่นตามแบบตะวันตกมาใช้เพื่อทำหน้าที่ต่าง ๆ แทนระบบไพร่ต่อไป ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีต่อสังคมไทย

พระมหาสำเภา ทองมาก (2547 : บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเรื่องการมีส่วนร่วมในการสร้างชุมชนเข้มแข็งของชาวไทยพวน บ้านดอนผิงแดด เพชรบุรี เพื่อศึกษาลักษณะการมีส่วนร่วม พบว่า ชาวบ้านที่มีส่วนร่วมมี 2 ลักษณะ คือ

1. รูปแบบการมีส่วนร่วม ได้แก่ ร่วมประชุมประจำเดือน จัดทำแผนชุมชน เป็นสมาชิกกลุ่มออมทรัพย์ พัฒนาหมู่บ้านและสร้างสาธารณประโยชน์ ป้องกันการแพร่ระบาดของยาเสพติด งานประเพณีสงฆ์หลวง วันสำคัญทางศาสนา งานสังคมหมู่บ้านออกเสียงสนับสนุนหรือคัดค้านการแบ่งสรรเงินงบประมาณ รับฟังการบรรยายอบรมจากวิทยากร

2. ร่วมกันทำกิจกรรม ประกอบด้วย ร่วมคิด ร่วมตัดสินใจ เช่น การพัฒนาหมู่บ้านทางศาสนา ประเพณีไทยพวน โครงการที่ภาครัฐและภาคเอกชนให้การสนับสนุนงบประมาณที่รัฐจัดแบ่งมาให้ ต้องให้ชาวบ้านทั้ง 4 หมู่บ้าน มีส่วนร่วมคิด ร่วมตัดสินใจทุกครั้ง ร่วมแก้ไขปัญหาความยากจนประชาชนมีรายได้ค่าขาดแคลนน้ำ การใช้จ่ายซื้อเครื่องอุปโภคบริโภคในครัวเรือน ส่วนการแก้ไขปัญหาหนี้ประชาชนร่วมเป็นสมาชิกกลุ่มออมทรัพย์ เพื่อนำเงินมาลงทุนประกอบอาชีพ ร่วมกันอุดหนุนน้ำ จัดเวรยามเฝ้าวัดน้ำเข้ามาในหมู่บ้าน รวมกลุ่มกันให้รัฐนำอาชีพเสริมมาจัดสอน ร่วมกันนำเงินมาลงหุ้น ตั้งปั้มน้ำมันขึ้นในชุมชน และร่วมทำกิจกรรมต่าง ๆ มีเวลาเข้าก่อนประชุมประจำเดือน การพัฒนาหมู่บ้านและสร้างสาธารณประโยชน์ งานสังคม ชาวบ้านจะมาร่วมลงแขกทำงาน และช่วยบริจาคทรัพย์สมทบ

ส่วนที่สำคัญคือเรื่องบทบาทผู้นำชุมชน ประชาชนให้การยอมรับ มีความเกรงใจผู้นำ เชื่อมั่นผู้นำ เห็นคล้อยตามผู้นำเสมอ และผู้นำเองก็เป็นคนเปิดเผยตรงไปตรงมา จริงใจ เรียกใช้ได้ทุกเวลา ไม่หวังประโยชน์มาสู่ตนเองและครอบครัว จึงสามารถเชิญชวนชาวบ้านให้มาร่วมในการพัฒนาหมู่บ้าน

ยังพบอีกว่า วัฒนธรรมชุมชนเรื่องกฎ จารีตประเพณี แบบแผนที่มีเฉพาะกลุ่ม ระบบความสัมพันธ์ทางเครือญาติและผู้อาวุโสของหมู่บ้าน เป็นเครื่องหล่อหลอมให้คนในชุมชน มีความผูกพันต่อกัน มีความสามัคคีร่วมใจกัน สามารถรวมกลุ่มทำกิจกรรม เพื่อพัฒนาชุมชนให้เข้มแข็ง และยังมีการสนับสนุนทางภาครัฐมีหน่วยงานพัฒนาชุมชน และองค์การบริหารส่วนตำบล เข้ามีบทบาทให้การสนับสนุน